

מגדל פורח באוויר: הלכת פונק-שלזינגר ודיני מרשם האוכלוסין

איתן לבונטיץ*

דיני מרשם האוכלוסין נשענים עד היום על ההלכה שקבע בית-המשפט העליון בפרשת **פונק-שלזינגר**, לפני כארבעים וחמש שנים. שלושה עיקרים יש בה, והם משרטטים יחדיו את תמונת הדין הקיים: ראשית, הרישומים במרשם הם בגדר חומר סטטיסטי גרידא; שנית, הרישום בפרטי הדת, הלאום והמצב האישי אינו משמש אפילו ראיה לכאורה לנכונותו, וממילא אין להסתמך עליו; שלישית, בדרך-כלל פקיד הרישום חייב לרשום את הפרטים שהנרשם מודיעו, גם אם קיים ספק ממשי לגבי נכונותם. נמצא שמגמת הדין היא להמעיט בערך המרשם, ובפרט בערכם של הרישומים בפרטי המעמד האישי. למשל: רישום נישואין אין פירושו הכרה בהם, אף לא לכאורה, ורישומו של פלוני כיהודי אין פירושו שהוא אכן יהודי, אם לצורכי שבות ואם לצרכים אחרים.

המאמר מבקש להצביע על שורה של שגיאות ופגמים בהלכת **פונק-שלזינגר**, שלא רק השתרשו בדין אלא אף החריפו עם הזמן. אפילו העובדות בפרשה מעולם לא הוצגו באור הנכון – לא בפסק-הדין עצמו ולא באלה שהלכו בעקבותיו – וממילא היה בכך כדי להכשיל את הדין מתחילת דרכו.

ברקע עומד המאבק המתמשך בין דת למדינה, בפרט סביב דיני הנישואין וסוגיית "מיהו יהודי". עיוותי הדין הקיים, לפיכך, הם גם עדות לסכנות האורבות למשפט בבואו במגע קרוב מדי עם הפוליטיקה והאידיאולוגיה.

* תודתי נתונה לחברי מערכת **משפט וממשל**, שהאירו את עיניי בהערותיהם ותרמו הרבה לגיבוש המאמר.

מבוא. א. המרשם ופרטי המעמד האישי: 1. פקודת המרשם: 1948-1965; 2. חוק המרשם: 1965 ואילך. **ב. "מאחורי הקלעים" של פרשת פונק-שלזינגר:** 1. הטעות הנמשכת בהבנת העובדות; 2. ניתוק הדין מן המציאות; 3. רישום נישואין כיצירת סטטוס (במישור היחסים שבין בני-הזוג לבין זולתם); 4. ההיבט הדיוני של פרשת פונק-שלזינגר. **ג. "התפיסה הסטטיסטית" של מרשם האוכלוסין:** 1. סטטיסטיקה אנונימית ורישום פרסונלי; 2. מהותם של פרטי הרישום; 3. מקורות התפיסה הסטטיסטית; 4. האם "הופנמה" התפיסה הסטטיסטית בבית-המשפט עצמו? **ד. הרישום כראיה לנכונות:** 1. מושגי-יסוד; 2. "דיני הראיות" של הלכת פונק-שלזינגר; 3. סעיף 3 לחוק המרשם; 4. ערכו הראייתי של רישום זר. **ה. הפקיד הרושם ומדיניות הרישום:** 1. הערה קצרה על מצבים של תיקו וסילוק ספקות; 2. דמות הפקיד הרושם; 3. מדיניות רישום ושינויה; 4. פרשת בן-ארי כמשל. **ו. תמונות מהמציאות:** 1. האיסור להעביד יהודי בשבת; 2. הוכחת יהדות לצורכי שבות ומרשם; 3. מיהו ערבי; 4. לידתו של לאום ישראלי? **סוף-דבר.**

מבוא

דיני מרשם האוכלוסין בישראל נצרפו בכור המאבק בין דת למדינה, בפרט על רקע המחלוקת בשתי שאלות-יסוד: מי יזכה ברישום "יהודי" במרשם ובתעודת-הזהות, ומי יזכה ברישום "נשוי". השאלות יצרו "מקרים קשים" – ואלה בתורם יצרו דין קשה ומוקשה, שהרי *hard cases make bad law*. שלא בטובתו נקלע המרשם לוויכוח אידיאולוגי עמוק, רגשי, שטבעו לדחוק את ההיגיון ולקלקל את שורת הדין.

כידוע, ההלכה רואה זהות מוחלטת בין דת ולאום בעם היהודי, ויהודי לפי ההלכה הוא רק מי שנולד לאם יהודייה או התגייר. מכאן המחלוקת על רישום הדת והלאום, שתחילתה בשאלה כיצד יירשמו ילדים שנולדו לאב יהודי ולאם נוכרייה, והמשכה בשאלה כיצד יירשמו גרים רפורמים וקונסרבטיבים, שבעיני הרבנות האורתודוקסית לא גוירו כלל ונותרו נוכרים. רישום נישואין נעשה אף הוא זירת מאבק: מאחר שדין תורה הוא שהוחל על ענייני נישואין, נמצאו אלה שאינם יכולים או אינם רוצים להינשא (ולהתגרש) בחסותו. מכאן המחלוקת על רישום נישואין שנערכו מחוץ לגדרי הדין הדתי ותוקפם בישראל מוטל בספק. כך אירע גם בפרשת פונק-שלזינגר, שבה יהודי ישראלי ונוצרייה בלגית ערכו נישואין אזרחיים בקפריסין ובאו מייד ארצה לחיות כזוג נשוי. משרד הפנים סירב לראותם כנשואים ולרשוםם בהתאם, והאישה עתרה לבג"ץ.¹

השופט זילברג דן בשאלת תוקפם של הנישואין, ומשהגיע למסקנה שאין להם תוקף קבע שדין העתירה להידחות. השופט זוסמן לעומתו, בהסכמת שלושה שופטים

¹ בג"ץ 143/62 פונק שלזינגר נ' שר הפנים, פ"ד יז 225 (1963) (להלן: פרשת פונק-שלזינגר).

נוספים, קבע שתוקף הנישואין אינו עומד כלל לדיון. השאלה היחידה היא אם פקיד הרישום היה רשאי לסרב לבקשת הרישום, ועל שאלה זו השיב השופט זוסמן בשלילה:

תפקידו של פקיד רישום... אינו אלא תפקיד של מאסף חומר סטטיסטי לצורך ניהול ספר התושבים, ושום סמכות שיפוטית לא ניתנה בידו... חובה עליו לרשום את הפרטים כדברי המבקש, אפילו לא שוכנע בנכונותם. [פקודת מרשם התושבים] לא שיוותה לרישום במרשם התושבים כוח של ראייה או הוכחה לשום דבר. מטרת הפקודה היא... לאסוף חומר סטטיסטי. חומר זה יכול שיהא נכון ויכול שיהא לא-נכון, ואיש אינו ערב לנכונותו.²

שלושה עיקרים נקבעו אפוא בהלכת פונק-שלזינגר, והם שנותרו עד היום יסוד לכל דיני המרשם: ראשית, המרשם הוא בגדר סטטיסטיקה גרידא; שנית, הרישום בפרטי דת, לאום ומצב אישי (להלן: פרטי המעמד האישי) אינו משמש אפילו ראייה לכאורה לנכונותו, וממילא אין להסתמך עליו ואין לו משמעות נורמטיבית מחוץ לגדרי המרשם; שלישית, בהעדר חשד ממשי על הפקיד לרשום מה שהנרשם מודיעו, ואפילו "יש לדבר פנים לכאן ולכאן... אל לו לפקיד הרישום לפסוק בדבר ועליו לבצע את הרישום".³ רק חריג אחד קבע השופט זוסמן, והוא מקרה של "אי-נכונות של רישום הגלויה לעין". למשל: אם אדם שהוא ללא ספק בגיר מבקש להירשם כילד רך בשנים, יצדק הפקיד אם יסרב לרשום.⁴

נמצא שאבן-הפינה בדין הקיים היא הבחנה חדה בין סטטוס לבין רישום. סטטוס הוא מעמדו האמיתי של אדם המלווה אותו בכל אשר ילך, בעוד רישום כשלעצמו אינו קובע דבר, אינו מקנה דבר, אינו מעיד על דבר, וצר עולמו כעולם המרשם. הרישום "נשוי" אינו מעיד אף לכאורה שהנרשם נשוי, כשם שהרישום "יהודי" אינו מעיד שהוא יהודי. הרישום קל-ערך ואין צורך להקפיד בו, ואילו סטטוס קובע גורלות – כגון זכותו של יהודי לעלות ארצה – ומחייב לפיכך הקפדה יתרה. "מכאן האפשרות", כפי שקבע בית-המשפט העליון, "כי אותו אדם עצמו יירשם כיהודי במרשם, אך לא יוכל להיחשב כיהודי לעניין חוק השבות".⁵

² שם, בעמ' 244, 249.

³ בג"ץ 5070/95 נעמת תנועת נשים עובדות ומתנדבות נ' שר הפנים, פ"ד נו(2) 721, 736-737 (2002).

⁴ פרשת פונק-שלזינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 243.

⁵ בג"ץ 2597/99 רודריגז-טושביים נ' שר הפנים, דינים עליון עא 956, פס' 11 לפסק-דינו של הנשיא (2005). וראו עוד שם: "פקיד הרישום צריך לרשום את שנמסר לו... רמה 'נמוכה' זו של פיקוח ומידה מעטה זו של ראיות נגזרת מאופיו של המרשם... [ואילו] חוק השבות [מעניק] למתגייר את המפתח לכניסה לישראל ולרכישת אזרחות בה. רמת הפיקוח

לדעתי, הדין הקיים שגוי מעיקרו. נראה להלן שהוא משולל יסוד בעקרונות המשפט, בהיגיון או במציאות. יש בו אף מידה לא-מבוטלת של אחיזת-עיניים, מדעת ובבלי-דעת. לאמיתו של דבר, המרשם אינו סטטיסטיקה כלל ועיקר, לכל הרישומים בו יש ויש כוח של ראייה, ושאלה גדולה היא מדוע הפקיד חייב לרשום פרטים אף שיש ספק ממשי בנכונותם. מעבר לכך, במציאות, הרישום "נשוי" מקנה לרשם מעמד דה-פקטו של אדם נשוי, כשם שהרישום "יהודי" מקנה לו מעמד דה-פקטו של יהודי – ויחד עם המעמד דה-פקטו באות גם הכרה ציבורית וחברתית וכן מרבית הזכויות והחובות הנלוות למעמד דה-יורה.

מה הניע את התפתחות הדין? דומה שהתשובה פשוטה: כל עיקרה של ההלכה הפסוקה הוא הניסיון להימנע מלהכריע בשאלות הקשות והרגישות של המעמד האישי, ויחד עם זאת להתגבר על חומרות הדין הדתי ולהחליפו בדין שהוא נוח יותר לפרט. כל מטרתה להמיר את המעמד ה"אמיתי" הנקבע לפי הדין המהותי-הדתי ב"מעמד רשום" הנקבע לפי הדין החילוני. טלו בני-זוג שנישאו בקפריסין בטקס אזרחי משום שהם אינם יכולים או אינם רוצים להינשא "ברבנות". מה יעשו בשובם ארצה? מן הסתם יבקשו לרשום את נישואיהם כך שלפחות ייראו כזוג נשוי, גם אם תוקף הנישואין מוטל בספק בדין המהותי. כיוצא בזה, גר רפורמי יבקש להירשם כיהודי כדי שיהא נחזה כיהודי מן המניין, גם אם קיים ספק לגבי תוקף הגיור. ומה יעשה בית-המשפט? יטיל על הפקיד חובה מנהלית לבצע את הרישום המבוקש, תוך שהוא קובע כיצד ייראו הנרשמים דה-פקטו – אך יימנע מלבחון אם הרישום מבוסס בדין המהותי, ימעט בערכו של הרישום, ויטעים כי הוא אינו קובע דבר ביחס למעמד הנרשמים דה-יורה. זו אפוא המדיניות שביסוד הפסיקה: לעקוף את ההלכה מבלי להתנגש בה; להציג את הרישום כעניין טכני, מנהלי, שאינו נוגע כלל בסוגיות הבערות של הדין המהותי; להציע מוצא מאחיזת המונופול הדתי, מבלי לקרוא תיגר על המונופול הדתי עצמו; להנהיג **למעשה** עקרונות ליברליים של המשפט החילוני, ובכל-זאת לשמר את מעמדו של הדין הדתי ואת סמלי הסטטוס-קוו המשקפים את יחסי הכוח הפוליטיים.

כיצד יש להעריך מדיניות שיפוטית זו? באשר **לתוצאות** – מובן שכל אדם יבחן אותן לפי נטיות-ליבו, ומה שיהא לטובה בעיני המחנה הליברלי יהא בוודאי לצנינים בעיני שלומי אמוני ישראל. כשלעצמי, נוח לי בדרך-כלל עם תוצאותיה של פסיקה ליברלית: טוב בעיניי, למשל, שהזוג השב ארצה מקפריסין יוכל לרשום את נישואיו ולזכות לפחות בהכרה דה-פקטו. אדרבה, ראוי בעיניי שיעשה מאמץ שיפוטי לפתור את מצוקתם של רבבות שאין להם אמונה דתית ובכל-זאת הדין הדתי כובל את

במסגרת זו חייבת להיות, מטבע הדברים, הדוקה יותר ומידת הראיות הנדרשת צריכה להיות גבוהה יותר.

חירותם; ומבחינה זו קל להזדהות עם גישתם של שופטי הרוב בפרשת פונק-שליזינגר.⁶ אולם למאמץ שיפוטי כזה ראוי שיהיו גבולות. בית-משפט אינו גוף פוליטי או אידיאולוגי הנותן דרור לרצונותיו. מבחנו הראשון הוא מבחן הביקורת המשפטית, ומטרה שיפוטית כלשהי, ולו גם טובה ונחוצה, אינה יכולה לקדש את האמצעים המובילים אליה. ההלכה הפסוקה, יצירתית ונועזת ככל שתהא, חייבת להישען על העובדות, על החוק ועל מושגי המשפט; ותוצאה הנראית צודקת אינה יכולה להיות מעוגנת בהלכה שלפי אמות-מידה משפטיות היא שגויה ובלתי-משכנעת. אופי ההליך וטיב ההנמקה הם-מותר המשפט מן הפוליטיקה והאידיאולוגיה, ובהם – לא בתוצאה המושגת – טמונה עיקר הלגיטימציה של הכרעה שיפוטית.

לדעתי, הלכת פונק-שליזינגר וכל הדין הבנוי עליה כשלו לחלוטין במבחן הביקורת המשפטית – ולא התוצאות מטרידות אלא דרך החתחתים המובילה אליהן. תחילה נכנע המשפט לאידיאולוגיה, ולאחר-מכן קידשה המטרה את האמצעים. החתירה לתוצאה רצויה האפילה על הניתוח המשפטי. הלכת פונק-שליזינגר נבנתה על יסוד עובדתי ומשפטי רעוע, וברבות השנים נעשתה מצוות אנשים מלומדה, מאובנת, שדבר לא יזיזה ממקומה.

אם מרשם לחוד ומציאות לחוד – שמא נכון לראות את דיני המרשם כביטוי לפיקציה משפטית לגיטימית? הרי כל עיקרן של פיקציות הוא להתעלם ממצייאות שהדין מבקש להתגבר עליה, ואין חולק על יעילותן בפתרון בעיות משפטיות. מדוע, אם כן, לא יסייעו לפתור חלק מבעיות המעמד האישי, בשולי המאבק בין דת ומדינה? מבלי להרחיב, דינו לומר שפיקציה היא אמצעי משפטי המודע לעצמו; כמוה כשקר מוסכם שיש בו תועלת והכל מבינים את נחיצותו, ואין זאת אלא שהמשפט בוחר ביועדן – בגלוי ובעיניים פקוחות – להעדיף מציאות מדומה על האמת כפשוטה. למשל: אם חוק הירושה מוכן לראות תינוק כמי שהיה בחיים עוד בטרם נולד, הרי זה רק כדי שיהא כשיר לרשת את אביו שמת לפני לידתו.⁷ להבדיל – נראה שהלכות המרשם רחוקות מאוד ממודעות עצמית מעין זו. על-אף טענות חוזרות ונשנות על התעלמותן מהמציאות, אין בהן ולו ראשית הודאה בהיותן ביטוי לפיקציה. נהפוך הוא: הן מוצגות שוב ושוב כמסקנה הכרחית, טבעית, הנלמדת ישירות מהדין ומההיגיון; וככל שהפער בין הדין למציאות הולך ומעמיק, כן בית-המשפט מתבצר יותר בהלכה הקיימת, כאילו תמונת הדין היא-היא תמונת המציאות.

⁶ האם מעיקרא ראוי שבית-המשפט יקדם ערכים ליברליים או שמרניים או אחרים? שאלה זו אינה חדשה עימנו, והיא אינה נושאו של המאמר הנוכחי. לטעמי, תהא זו היתממות לומר שערכים והשקפות-עולם אינם חודרים כלל אל העשייה השיפוטית. מובן מאליו שהם חודרים, פעם מצד זה ופעם מצד זה. יש שופטים ליברלים ויש שמרנים, יש רחומים ויש נוקשים, יש דתיים ויש חילונים. חזקה על כולם שהם שופטים ביושר ובאמונה ולפי הדין, ובכל-זאת אין מנוס מכך שעולמם ישתקף בפסיקתם, ובגבולות נאותים דומני שגם אין בכך פסול.

⁷ ראו ס' 3 לחוק הירושה, התשכ"ה-1965, ס"ח 446.

למרבה הצער, תחושה חריפה של עצימת-עיניים מרחפת מעל הפסיקה: מקצתה ניסיון לשמור על הלכת פונק-שליזינגר ויהי-מה, כמפלט נוח מהסוגיות הקשות של הדין המהותי; ומקצתה עיוורון בלתי-מכוון, כשל אדם שאינו יכול לראות את חולשותיו. התוצאה היא הלכה שיפוטית שאינה מוסיפה כבוד למשפטנו, אינה ראויה למעמד הרם שזכתה בו, ומוטב לנו להיפרד ממנה.

* * *

פרק א ישרטט את קיצור תולדות המרשם, כרקע להבנת הדין וחולשותיו. **פרק ב** יבחן מקרוב את פרשת פונק-שליזינגר, ויצביע על כמה מן העיוותים שהשרישה בדין. נקודת המוצא היא העובדות באותה פרשה, שלמיטב ידיעתי מעולם לא הוצגו באור הנכון – לא בפסק-הדין עצמו ולא באלה שהסתמכו עליו – וממילא הכשילו את הדין כבר מראשית דרכו. **פרקים ג, ד ו-ה** יוקדשו, בהתאמה, לביקורת שלושת העיקרים שציינו לעיל: תפיסת המרשם כסטטיסטיקה גרידא, שלילת ערכם הראייתי של רישומים, וחובתו של הפקיד לרשום על-אף ספק ממש. לדעתי, עיקרים אלה היו ועודם שגויים, ושאלה גדולה היא כיצד השתרשו בדין במשך יותר מארבעים שנה, כמעט באין מפריע. **פרק ו** יצייר כמה תמונות מהמציאות, הממחישות את ערכם האמיתי של רישומים ואת מהותו האמיתית של המרשם.

הלכת פונק-שליזינגר מעידה על הקלות שבה תפיסות שגויות עשויות להשתרש בדין מבלי שיהיה אפשר לעוקרן. אולם מעבר לעדות הכללית שהיא מעידה על הדין, הרי היא חלק בלתי-נפרד מהדין הפוזיטיבי עצמו – ואם היא אכן שגויה אזי יש לתקנה. המאמר מסיים אפוא בקריאה לחשיבה מחודשת על סוגיות-היסוד של מרשם האוכלוסין, שכן עיקר הדין הקיים אינו יכול עוד לעמוד, וכמוהו כמגדל הפורח באוויר.

א. המרשם ופרטי המעמד האישי

1. פקודת המרשם: 1948-1965

(א) הנחת היסודות ופקודת מרשם התושבים

ב-18 באוגוסט 1948 פרסם שר הפנים בממשלת ישראל הזמנית, יצחק גרינבוים, את תקנות-שעת-חירום (רישום תושבים), התש"ח-1948.⁸ עוד באותה שנה נערך מפקד אוכלוסין מכוח התקנות, ובזאת הונח הבסיס למרשם התושבים.⁹ סמוך לאחר-מכן

⁸ תקנות-שעת-חירום (רישום תושבים), התש"ח-1948, ע"ר תוס' ב 77 (להלן: תקנות שעת חירום (רישום תושבים)).

⁹ המפקד נערך ב-8.11.1948. ראו הצעת חוק מרשם האוכלוסין, התשכ"ד-1964, ה"ח 266, דברי ההסבר בעמ' 272.

בוטלו התקנות, ובמקומן חוקקה מועצת המדינה הזמנית את פקודת מרשם התושבים, התש"ט-1949.¹⁰ פרטי הרישום בפקודה נותרו דומים מאוד לאלה שנקבעו בתקנות, וביניהם גם "המצב המשפחתי", "נישואין וגירושין", וכן "האזרחות, הלאום, הדת".¹¹ פקודת המרשם התקבלה ב-3 בפברואר 1949 – כמה ימים לאחר הבחירות לאספה המכוננת, היא הכנסת הראשונה, וימים ספורים בלבד לפני המועד שנקבע לכינוסה.¹² מניין אם כן הדחיפות לחוקק מייד, במקום להמתין מעט לכינוס בית-המחוקקים הנבחר? מדוע לחוקק פקודה נוספת כבעת שלטון המנדט, להבדיל מחוק של כנסת ישראל הריבונית? הנה התשובה מפי אחד מחברי המועצה: "הבינונו שיש פה נסיון של משרד הפנים לשמור על רכוש גדול, שנצטבר במפקד האחרון ולדאוג לכך, שהכסף הרב והמאמצים הגדולים שהושקעו במפקד זה לא ילכו לטמיון... [שאם לא כן] לא היו עושים זאת, אלא מעבירים את הדבר לאסיפה המכוננת... הפקודה הזאת היא רק שימושית בלבד. הדברים העקרוניים ייקבעו באסיפה המכוננת."¹³ להלן נשאל שמא היו לשר הפנים סיבות אחרות להזדרז במלאכת החקיקה. אבל כך או אחרת, הפקודה נקבעה בחיפזון, ונדמה שחברי המועצה אכן ראו בה הסדר זמני, "שימושי", עד שתבוא הכנסת ותקבע עקרונות בני-קיימא. הדיון במועצה אומנם רמז על מקצת הקשיים העתידים להתגלות בהמשך, אך אלה הוסרו במהירות מסדר-היום. בתום הדיון אושרה הפקודה ברוב של 19 נגד 1;¹⁴ והמעין בה ימצא כי היא הייתה רק שלד של הוראות הכרחיות, שכמו המתינו למי שיבוא ויהפכן לבניין של ממש.

אולם זו דרכו של עולם, שהזמני נהפך לקבוע. הפקודה נותרה על מכונה עד שהוחלפה בחוק מרשם האוכלוסין, התשכ"ה-1965;¹⁵ והיסוד לכל דיני המרשם, כפי שפותחו מאז בפסיקה, הונח דווקא על בסיס הפקודה הזמנית, השלדית, אשר נוסחה בחופזה ואשר מטרתה ועקרונותיה היו רחוקים מבירור ממצה.

(ב) רישום הדת והלאום

הטעמים לרישום המצב המשפחתי מובנים ומוכרים. אין הם ייחודיים לזמננו או

¹⁰ פקודת מרשם התושבים, התש"ט-1949, ע"ר תוס' א 164 (להלן: פקודת מרשם התושבים או פקודת המרשם). נוסח הפקודה פורסם גם בדברי ההסבר להצעת חוק מרשם האוכלוסין, שם, בעמ' 273.

¹¹ ס' 4(ד), (יא) ו-1(ו) לפקודת מרשם התושבים, בהתאמה.

¹² הבחירות לאספה המכוננת נערכו ב-25.1.1949. מועד כינוסה נקבע ליום 14.2.1949, כשלושה שבועות לאחר-מכן.

¹³ מועצת המדינה הזמנית, כרך ב, ישיבה לט, 10 (3.2.1949) (להלן: מועצת המדינה הזמנית).

¹⁴ שם, בעמ' 12. יושב-ראש המועצה סיכם במילים אלה: "אשר לכל התיקונים שעליהם דובר – 'עוד חזון לתיקונים'."

¹⁵ חוק מרשם האוכלוסין, התשכ"ה-1965, ס"ח 466 (להלן: חוק מרשם האוכלוסין או חוק המרשם).

למקומותינו, ולא כאן המקום להציגם בהרחבה.¹⁶ אך מניין הצורך לרשום דת ולאום? הכל יודעים כלה למה נכנסת לחופה, ודומה שסוגיית מיהו יהודי יסודה בשאלה הבטחונית "מיהו ערבי". יהא המצב כיום אשר יהא, בראשית ימי המדינה נתפס רישום הדת והלאום בגדר כורח בטחוני, גם אם לא תמיד נאמרו הדברים בגלוי.¹⁷ אך עדיין השאלה נשאלת: אם ביקשו להבחין בין יהודים לערבים, מדוע לא הסתפקו ברישום דת או לאום? ומניין ההפרדה בין שני פריטי הרישום דווקא בקרב יהודים – רוב האוכלוסייה הנרשמת – שהדת והלאום שלובים בתולדותיהם ללא הפרד?¹⁸

באשר לאוכלוסייה הלא-יהודית – מדינת-ישראל קמה על-גבי פסיפס אנושי מורכב, אשר במשך מאות שנים צויר בצבעים העזים של ייחוד אתני-לאומי ועדת-דת. אילו נרשם הלאום בלבד לא היה המרשם מבחין, למשל, בין ערבים מוסלמים לערבים נוצרים; ואילו נרשמה הדת בלבד לא היה המרשם מבחין, למשל, בין מוסלמים ערבים למוסלמים צ'רקסים (שאינם ערבים). מורשת הזהות הייחודית הייתה ועודנה מרכיב של ממש במציאות ובתודעה, ולכן היה טבעי, ולו מכוח ההתמדה ההיסטורית, שתמונת האוכלוסין תצויר בצבעים מלאים ולא בשחור-לבן. כיוצא בזה, הרישום סייע ועודנו

¹⁶ בקצירת האומר, רישום נישואין (וגירושין) נועד למנוע אנדרלמוסיה בתחום הרגיש של חיי משפחה וכל הכרוך בהם, לרבות נושאי רכוש ומעמדם של ילדים. ראו, למשל, את דברי השופט לנדוי בבג"ץ 80/63 גורפינקל-חקלאי נ' שר הפנים, פ"ד יז 2048, 2070 (1963): "בימינו מכירים כמעט כל עמי התרבות בתחיקתם בצורך לערוך נישואין וגירושין בצורת טכס המתקיים במעמד אדם מוסמך מטעם הרשות, המעיד על הטכס ורושם אותו בספרי הרישום הרשמיים. סדר זה בא למנוע כל מיני תקלות העלולות להיווצר על ידי עריכת נישואין 'פריטיים' עם חוסר הביטחון הנובע מהם בהכרח. בידי ישראל מרובות תקלות אלו במיוחד... [ביניהן] הסכנות שבקידושי סתר, קידושי חטיפה, קידושי תרמית וקידושי שחוק והיתול." לא לחינם הייתה פקודת הנישואין והגירושין (רישום), 1919, חא"י ב 876, מהחוקים הראשונים שהנהיג שלטון המנדט בארץ ישראל. ראו זאב פלק "רישום נישואין בספר התושבים" הפרקליטי יט 199, 200 (1963).

¹⁷ הדיון במועצת המדינה הזמנית אינו מעיד על שיקול בטחוני כלשהו. לעומת זאת, מכתבו של בן-גוריון לחכמי ישראל (ראו להלן טקסט לצד ה"ש 40) מעיד על כך במפורש: "נשמעו מדי פעם בפעם הצעות לבטל... את הרישום של 'דת' או 'לאום' באותו מירשם, – אבל שיקולים בטחוניים ואחרים מנעו אותנו עד כה, וימנעו אותנו בעתיד הקרוב, מלקבל הצעות אלה." ראו את נוסח המכתב אצל אליעזר בן-רפאל **זהויות יהודיות: תשובות חכמי ישראל לבן-גוריון** 139-141 (2001). על השיקול הבטחוני כיום ראו ה"ש 68 להלן.

¹⁸ בימי השלטון המנדטורי בארץ-ישראל הונהגו תעודות-זהות שציינו "גזע" (race) בדרך שמציניים כיום לאום וגם דת. כך, למשל, בסעיף "race" היה אפשר למצוא את המילה "יהודי" (ללא הבחנה בין דת ולאום) או את הצירוף "ערבי נוצרי" (כדי להבדיל מערבי מוסלמי). ראו "תעודת זהות ישראלית", he.wikipedia.org. מעבר להערה זו, קצרה הידיעה מלהרחיב על הרישום בימי המנדט.

מסייע להבחין בין אוכלוסיות לא-יהודיות נבדלות, ויש שיאמרו – להנהיג כלפיהן ביתר יעילות משטר של "הפרד ומשול"¹⁹.

באשר לאוכלוסייה היהודית – דומה שעלינו לנסות לחדור אל מתחת לפני השטח. בשנת 1906 התכנסה ועידת הלסינגפורס של ציוני רוסיה, בראשות מנהיגים צעירים ובהם זאב ז'בוטינסקי בן העשרים ושש – והכריזה, בין היתר, כי החברות בלאום היהודי תיתכן ללא הבדל דת, כך שגם נוצרי יכול להיות יהודי לאומי.²⁰ התפרצות זו של ציונות נלהבת הייתה נועזת אפילו לשעתה, וסופם של דברים שהציונות הממוסדת לא מצאה בה כוח או רצון לנתק את הזיקה העתיקה בין דת ולאום בחיי העם היהודי. אולם הרוח המרדנית לא גוועה, ובוודאי לא נעקרה מנפשו של אחד מראשי הוועידה האחרים, הלא הוא יצחק גרינבוים בן העשרים ושבע: אותו גרינבוים שבחלוף ארבעים שנה הביא להצבעה את פקודת המרשם, שבועיים בלבד לפני כינוס האספה המכוננת; אותו גרינבוים שלא נפרד ממשנת נעוריו, וכל דרכו הפוליטית הייתה מאבק אנטי-קלריקלי עיקש; אותו גרינבוים שהמשיך לראות ביהדות לאום בלבד;²¹ אותו גרינבוים שבבחירות לאספה המכוננת העמיד את עצמו לבחירה ברשימה עצמאית, וכאשר הביא להצבעה את פקודת המרשם ידע כבר כי לא עבר את אחוז החסימה ולא ישוב עוד לכהונת שר הפנים.

הייתכן אפוא שהדת והלאום הופרדו במרשם בכוונת מכוון, כדי לתקוע טריז ביניהם? האם שימש המרשם מצע מתוחכם, אולי אף בבלי-דעת, לביסוס התפיסה שהלאום לחוד והדת לחוד? האם ניצל גרינבוים את ימיו האחרונים במוקד ההשפעה? האם קיווה כי רבים-רבים יירשמו כיהודים בלאומם וחסרי דת (או אפילו בני דת אחרת), למען ידעו ויודיעו שהעם היהודי אינו עוד עם דתי, ויש יהודים בלאומם שאינם יהודים בדתם?²² אם כך קיווה גרינבוים, אזי תקוותו הייתה קרובה להתגשם: בראשית ימי

¹⁹ ראו, למשל, השאם נפאע "הערתו של השופט זמיר: מיהו דרוזי?" **מחברות עדאלה** 1, 18, 19 (1999).

²⁰ אפרים אלימלך אורבך "ישראל, יהודים ויהדות" **מהלכים** 4, 36 (1970). פרופ' אבנר שאקי סבר כי זו "אחת ההחלטות המוזרות ויוצאות הדופן שנתקבלו אי פעם בפורום יהודי לאומי בעת החדשה" – אבנר שאקי **מיהו יהודי בדיני מדינת ישראל** כרך א 48 (1976).

²¹ גם בן-גוריון העיד על כך: "יש יהודים הרואים ביהדות רק דת – ובעיני הם יהודים כשרים. יש יהודים הרואים ביהדות רק לאום, כמו גרינבאום וז'בוטינסקי... ואף הם יהודים כשרים. ויש יהודים שאינם רוצים למצות כלל במונחים אלה, השאולים מעמים אחרים, את מהותו של העם היהודי, ואני עבדכם, אחד מהם." ד"כ 25, 436 (התשי"ט).

²² פרוטוקול **מועצת המדינה הזמנית**, לעיל ה"ש 13, מלמד כי היה מי שתמה על רצונו של גרינבוים להכליל במרשם את סעיף הדת, דווקא כמי שנודע בעמדתו האנטי-קלריקלית החריפה. מה אם כן פשר עמדתו? הרי חסר ניסיון או חסר הבנה בוודאי לא היה. האם העמיד פני תם בעת הדין? האם ההבחנה בין דת ולאום הייתה כה טבעית בעיניו, עד שכלל לא נתן עליה את דעתו? אודה על האמת שאיני יודע (ולא אוכל כאן להעמיק חקר) – וישפוט הקורא לפי הבנתו.

המדינה היו אכן רבים שהצהירו על עצמם כחסרי דת, ולכן דרשו להירשם כיהודים בסעיף הלאום בלבד.²³ אלא שאז הוחלט כי רק הלאום יירשם בתעודת-הזהות הניתנת לתושב, בעוד סעיף הדת ייוותר חבוי בספרי המרשם.²⁴ מדוע? להבדיל מן המרשם, שלציבור הרחב אין גישה אליו, תעודת-הזהות היא מסמך שימושי, נגיש ומוכר, ודרכה לעצב הן את תודעת הנרשם והן את תודעתם של הבאים עימו במגע. לכן, אילו נשאו המוני ישראלים תעודות המזהות אותם כיהודים חסרי דת – יהודים בלאומם אך לא בדתם – היה בכך להעמיק ולעגן לעין כל, במסמך רשמי נפוץ, את תודעת הפיצול בין דת ולאום בעם היהודי.²⁵ ואם כך בדיוק רצה גרינבוים, הרי לא כך רצו הבאים אחריו, ובראשם משה שפירא, שר הפנים הדתי של ממשלת ישראל הראשונה.

סופם של דברים שבתעודת-הזהות נרשם רק סעיף הלאום: הן בשל הכורח הבטחוני, הן כדי למנוע טריז גלוי לעין בין לאום ודת בציבור היהודי, והן – מסתבר – כדי להפיס את דעתו של דוד בן-גוריון. הלה ניהל מאבק בתנועה הכנענית, אשר ביקשה לגבש בישראל לאום מקומי, נפרד, שאינו עוד בשר מבשרו של העם היהודי בתפוצות. במסגרת מאבקו בתנועה זו סבר בן-גוריון שרישום הלאום יעודד את הציבור היהודי בישראל לשמר זיקה לאומית למורשתו ולראות את עצמו כחלק בלתי-נפרד מן האומה היהודית כולה.²⁶ צא ולמד כמה רחוקה הייתה ה"סטטיסטיקה" מן השיקולים שפרנסו את המרשם ואת תעודת-הזהות כבר על ערש לידתם.

כך כתב לימים עקיבא ארנסט סימון: "כשהשאלה על ה'דת' מופיעה [במרשם] בנפרד מן השאלה על ה'לאום', הרי יש בהפרדה זו משום מתן פסק דין באחת הבעיות החריפות והעמוקות ביותר השנויות במחלוקת בין יהודים בעלי השקפות שונות, היא

²³ ראו לעניין זה גם מועצת המדינה הזמנית, שם, דבריו של חבר המועצה ניר-רפאלקס בעמ' 7.

²⁴ בפרשת שליט ציין השופט קיסטר כי תעודות-הזהות ציינו מאז ומתמיד את הלאום, ולא את הדת, וכי הסיבה לכך אינה ידועה לו – בג"ץ 58/68 שליט נגד שר הפנים, פ"ד כג(2) 477, 540 (1970). על היחס בין תעודת-הזהות לבין המרשם ראו להלן תת-פרק א(ד).

²⁵ ראו הליגה למניעת כפייה דתית בישראל מפקד האוכלוסין: "האם אתה יהודי?" (חוברת ללא תאריך; עותק שמור בידי המחבר). החוברת פונה אל "האזרח הלא-דתי", קוראת לו להירשם כחסר דת, ונפתחת באלה המילים: "אזרח, כאשר נערך בסוף 1948 רישום התושבים במדינת ישראל הצעירה, כלל השאלון שהופנה לכל אדם שאלה ביחס לדת ושאלה ביחס ללאום. אם תפתח את תעודת הזיהוי שבדרך, ותעיין בה, תיווכח שבתעודה נרשם רק הסעיף לאום והושמט הסעיף דת! מדוע? – יודעי דבר מספרים כי המוני אזרחים חופשיים... הצהירו כי אין להם דת, ועמדו על כך שהפקיד הרושם לא יכתוב את המילה 'יהודי' בסעיף דת. השלטונות, שנוכחו כי אם יוכנס הסעיף דת לתעודת הזהות, יתגלה ברבים שהמוני אזרחים סירבו להירשם כ'יהודי' לפי הדת – השמיטו כליל את הסעיף הזה, והסתפקו ברישום 'יהודי' בסעיף לאום." (ההדגשות במקור).

²⁶ אליעזר דון יחיא "דת, זהות לאומית ופוליטיקה: המשבר בשאלת מיהו יהודי – 1958 שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל 88, 96-97 (מרדכי בר-און וצבי צמרת עורכים, 2002).

בעיית היחס שבין דת ישראל ועם ישראל.²⁷ זה כוחו של רישום הדת והלאום, וזו משמעות ההפרדה ביניהם.

(ג) סדרי הרישום בראשית ימי המדינה

הנה כך נרשמו תחילה ילידי ישראל, כפי שתיאר לימים שר הפנים בפני הכנסת:

ב-1 במאי 1950... ניתנה הוראה לרשום במרשם התושבים את הילדים הנולדים לפי תלוש הודעה על לידה של משרד הבריאות. בתלוש זה בכלל לא היה ציון לא לדת ולא ללאום. אבל היו ממלאים שני מיני תלושים: אחד שהיה מודפס רק בעברית, והשני שהיה מודפס בעברית ובערבית. כל מי שמילא את התלוש בעברית – היה בחזקת יהודי, וכך נרשם... במקרים שמסיבה כלשהי היה מתעורר ספק – היו רושמים במשרד הבריאות ומטעמו את הילד לפי לאום האב דווקא, בהתאם להוראות שהיו קיימות בימי המנדט.²⁸

בינואר 1955 הונחו הפקידים כי במקרה של נישואי-תערובת יירשמו הילדים לפי רצון ההורים; ומוכן שהייתה זו הנחיה "חילונית" ברוחה, שאפשרה לאב יהודי ולאם נוכרייה לרשום את ילדם כיהודי. כעבור חצי שנה הועברה האחריות לרישום לידות ופטירות ממשרד הבריאות למשרד הפנים,²⁹ ונראה כי בהזדמנות זו, בימי השר הדתי שפירא, אושרה מחדש ההנחיה ה"חילונית". הבא בכהונת שר הפנים היה ישראל בר-יהודה, איש השמאל החילוני, ודווקא בימיו קבע מנהל אגף הרישום – הפעם ברוח ההלכה – כי ילידי ישראל מנישואי-תערובת יירשם לפי פרטי האם. הנה כי כן, השרים באו והלכו; אבל בפועל שלטו הפקידים – וכשם שהשר הדתי שפירא לא ידע על ההנחיה ה"חילונית",³⁰ כך השר החילוני בר-יהודה לא ידע על ההנחיה ה"הלכתית".

זרע הפורענות נזרע לבסוף בשנת 1957, בעיצומו של גל עלייה מפולין. בחודש מאי 1957 הגיע לשיא מספר הלא-יהודים מקרב העולים,³¹ ובאותו חודש גם ניתנו הנחיות "הלכתיות" לגבי רישום הילדים העולים, כפי שניתנו שנה קודם לגבי רישום ילידי

²⁷ בן-רפאל, לעיל ה"ש 17, בעמ' 255.

²⁸ ד"כ 24, 2231, 2237 (התשי"ח). הדברים נאמרו בדיון בכנסת על המשבר סביב הנחיות הרישום של שר הפנים ישראל בר-יהודה משנת 1958 (להלן: הנחיות הרישום), וראו על כך בהמשך.

²⁹ **שנתון הממשלה** 242 (1956). קודם לכן הועברו הנתונים ממשרד הבריאות לידי אגף הרישום במשרד הפנים.

³⁰ שפירא העיד לימים כי היה נלחם בה אילו ידע עליה, וכי נתברר לו שלמעשה לא נהגו לפיה: ד"כ 24, 2231 (התשי"ח).

³¹ ראו את הנתונים אצל גבריאלי זלדין "העלייה הלא-יהודית בעשור הראשון לקיום המדינה קליטתה – נתונים, עמדות והשלכות" **מעוף ומעשה במכללת אחוה** 2, 67, 71 (1995).

ישראל³² הפעם נודעו ההנחיות לשר בר-יהודה. הוא זימן לשיחה את מנהל אגף הרישום, וגילה אנדרלמוסיה רבתי: "נרשמים דברים אבסורדיים ובלתי חוקיים, כמו: לאום – 'נוצרי', לאום – 'יהודי-גר', לאום 'ערבי' ליהודי שהתאסלם, ועוד יצירות 'מקוריות' מאד מסוג זה."³³ כך, למשל, שלוש גרסאות שונות נמצאו לילדיהם של אב יהודי ואם נוצרייה: במקרה אחד רשמו לאום יהודי לפי האב; במקרה אחר רשמו לאום נוצרי לפי האם (וכאילו הנצרות היא לאום); ובמקרה שלישי רשמו לאום פולני לפי ארץ-המוצא.³⁴ בר-יהודה החליט לעשות סדר – וביום 10.3.1958 ניתנו על דעתו הנחיות מפורטות תחת הכותרת "הנחיות בדבר רישום פרטים בענין המעמד האישי לפי החוקים הבאים: (1) פקודת מרשם התושבים תש"ט-1949; (2) חוק השבות תש"י-1950; (3) חוק האזרחות תשי"ב-1952."³⁵ ההנחיות החדשות הסתמכו על חוות-דעת מקיפה של היועץ המשפטי לממשלה דאז חיים כהן. הן דנו לא רק בפרטי הדת והלאום, אלא גם בנישואין ובשורה של שאלות בדבר מלאכת הרישום ותפקידו של הפקיד הרושם. בפעם הראשונה, אם כן, זכה המרשם בתשתית משפטית של ממש.

(ד) הנחיות הרישום ומשבר "מיהו יהודי" (1958)

הנחיות הרישום קבעו, בין היתר, כי פקיד הרישום אינו קובע את מעמד הנרשם; כי אין תפקידו להכריע בשאלות משפטיות או דתיות; וכי בהעדר יסוד לחשד חובתו לרשום את שהנרשם מודיעו. עוד קבעו ההנחיות כי נפקות הרישום מוגבלת, וכי בית-משפט ואף כל רשות מנהלית רשאים להתעלם מהרישום ולהגיע למסקנות משלהם. על-גבי תשתית נורמטיבית זו באו גם ההנחיות הספציפיות לרישום "יהודי": "אדם המצהיר בתום לב שהוא יהודי יש לרשום כ'יהודי' ואין לדרוש ממנו כל הוכחות אחרות" (סעיף 17 להנחיות); ובאשר לקטינים – "דיה לו [לפקיד] הצהרת ההורים שילדם הוא יהודי בכדי שירשום אותו כיהודי" (סעיף 18(א)).

הנחיות הרישום חוללו מייד משבר פוליטי וציבורי חריף ללא תקדים.³⁶ הן הבעירו את אש המחלוקת בסוגיית "מיהו יהודי", הובילו להתפטרותם של השרים הדתיים מן הממשלה, ואגב כך גם הוציאו את מרשם התושבים מאלמוניותו. בשלב מוקדם הבהיר בר-יהודה כי באומרן "יהודי" התכוונו ההנחיות ללאום, ולא לדת,³⁷ אולם לא היה בכך כדי להועיל. כיצד אפשר לרשום גוי כיהודי? – שאלו במחנה המסורתי. אלפי שנים היו

³² לנוסח ההנחיות ראו ד"כ 24, 2231 (התשי"ח). הדעת נותנת שעיתוי ההנחיות נבע במישרין מן השיא בעלייה הלא-יהודית.

³³ ד"כ 24, 2239 (התשי"ח).

³⁴ שם.

³⁵ ההנחיות במלואן פורסמו בתוך זרח ורהפטיג **חוקה לישראל – דת ומדינה** 498-505 (נספח טז) (1988).

³⁶ ראו בהרחבה דון יחיא, לעיל ה"ש 26.

³⁷ ד"כ 24, 2236-2237 (התשי"ח). לעומתו, חיים כהן סבר שהכוונה הייתה הן ללאום והן לדת (ראו ה"ש 40 להלן).

הדת והלאום מהות אחת ובלתי-נפרדת בעם-ישראל, ודווקא המדינה בת העשר מתיימרת להפריד ביניהם ולשנות סדרי עולם? אבל גם המחנה החילוני הניף את דגלו: מדוע יקבלו הרבנים את מפתחות הכניסה לעם היהודי? – שאלו. יהודי בלאומו אינו ניכר באָמו דווקא, אלא בכך שבא לקשור את גורלו בישראל, מדבר עברית, חש כיהודי, וברוח זו מחנך את ילדיו. "האם אין לנו האומץ", שאל יעקב חזן, "להכריז כי העם היהודי הוא העם היהודי, והדת היא דת?"³⁸

משנגלו ממדי המשבר, קיבלה הממשלה שלוש החלטות שנועדו להשקיט מעט את הרוחות: ראשית, אדם בגיר יוכל להירשם כיהודי אם הצהיר בתום-לב שהוא יהודי ואינו **בן דת אחרת**;³⁹ שנית, יבוטלו כל ההוראות שניתנו בעניין זה למן קום המדינה; ושלישית, הממשלה תבקש "חוות דעת של חכמי ישראל בארץ ובחוץ לארץ" בנושא רישום הילדים. על יסוד החלטה אחרונה זו כתב ראש הממשלה לארבעים ושבעה אישים ושאל את פיהם (להלן: "משאל החכמים"). התשובות שקיבל הן ראי מרתק של התקופה, אולם רוב מכריע מבין הנשאלים צידד ללא סייג בעמדת ההלכה.⁴⁰

משבר הנחיות הרישום הסתיים בקול דממה דקה. הן נותרו בתוקפן כארבעה חודשים בלבד, עד שסר חינוך בהחלטת הממשלה כאמור לעיל. בעקבות הבחירות שב שפירא לכהונת שר הפנים, שבה ישמש מעתה עשר שנים רצופות, וכבר ב-1 בינואר 1960 שב וקבע הנחיות "הלכתיות", שעיקרן רישום היילוד לפי פרטי האם.⁴¹ הנחיות שפירא זכו בהסכמה או בהסכמה-בשתיקה מצד הממשלה החדשה, ודומה שהייתה בכך הודאה הן בעוצמת ההתנגדות שעוררו ההנחיות הקודמות והן בתוצאות "משאל החכמים". נראה היה שנסתם הגולל על הנחיות-המריבה, ולכאורה בטלו לא רק

³⁸ דון יחיא, לעיל ה"ש 26, בעמ' 98.

³⁹ החלטה זו הוציאה את העוקץ משאלת היהודים שהמירו את דתם ונעשו בני דת אחרת. עם זאת, היא לא הועילה כלל במחלוקת סביב ילדיהם של אב יהודי ואם נוכרייה, שבעיני ההלכה הם נוכרים-מלידה. ראו עוד פרשת **רופאיין**, להלן ה"ש 42, ופרשת **שליט**, לעיל ה"ש 24.

⁴⁰ התשובות פורסמו בתוך בן-רפאל, לעיל ה"ש 17, בעמ' 143-301. חיים כהן נמנה אף הוא עם "החכמים", והגן כמובן על ההנחיות שניתנו בהשראתו. עם זאת, ובניגוד בולט לבר-יהודה, הבהיר כהן שכוננת ההנחיות הייתה הן לרישום הדת והן לרישום הלאום. ראו את מכתבו לבן-גוריון, שם, בעמ' 221-225. נראה כי כהן ובר-יהודה לא הבחינו כלל במחלוקת שהתגלעה ביניהם. ראו עוד חיים כהן **מבוא אישי** 246 (2005).

⁴¹ ביטול הנחיות הרישום אף עוגן בהסכם הקואליציוני להקמת הממשלה החדשה. ראו ורפהטיג, לעיל ה"ש 35, בעמ' 163. הנחיות שפירא הובאו על-ידי השופט לנדוי בפרשת **שליט**, לעיל ה"ש 24, בעמ' 517. לדברי פרופ' רובינשטיין, "אין שום סימן לכך ש[הנחיות שפירא] הובאו לידיעת הממשלה" – אמנון רובינשטיין **המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל** 115 (מהדורה חמישית, 1996). בכל הכבוד, תמונה שונה מצטיירת מדברי השופט לנדוי בעניין **שליט**, לעיל ה"ש 24, בעמ' 524: "היועץ המשפטי לממשלה הודיע לנו ש[הנחיות שפירא] ניתנו על-ידי שר הפנים, אחרי שהוסמן לכך על-ידי הממשלה." הווה אומר, הממשלה ידעה היטב את הנעשה, אם בידיעה ממש ואם בעצימת-עיניים.

ההוראות הספציפיות שנקבעו בהן לעניין רישום "יהודי", אלא גם העקרונות הנורמטיביים הכלליים ששימשו להן יסוד.

(ה) הלכת רופאיין (1962), הלכת פונק-שליזינגר (1963) וחוק מרשם האוכלוסין, התשכ"ה-1965

אוסולד רופאיין היה יהודי-מלידה שהמיר את דתו לנצרות ונעשה כומר, אך המשיך לראות את עצמו כבן הלאום היהודי. משהחליט לבוא ארצה ביקש לעלות כיהודי, וכך גם להירשם במרשם התושבים: נוצרי בדתו ויהודי בלאומו.⁴² הגם שהותר לו להשתקע ולקבל מייד אזרחות ישראלית, סורבה בקשתו לעלות ולהירשם כיהודי. הוא עתר אפוא לבג"ץ בבקשה שכל-כולה סמל ואידיאולוגיה – להכיר בו בישראל כיהודי-נוצרי.⁴³ כזכור, החלטת הממשלה הייתה שאדם בגיר יוכר אומנם כיהודי לפי הצהרתו, אך רק אם הוא אינו בן דת אחרת. בפרשה דנן ניתנה להחלטה זו גושפנקה שיפוטית: רופאיין היה בן הדת הנוצרית, ועתירתו לעלות ולהירשם כיהודי נדחתה (כנגד דעתו החולקת של חיים כהן, אבי הנחיות הרישום, אשר התמנה בינתיים לבית-המשפט העליון). בתעודת-הזהות שקיבל נרשם כך – "הלאום: בלתי ברור".⁴⁴

פרשת רופאיין הוכרעה בשלהי 1962, זמן לא-רוב לאחר הניצחון ה"הלכתי" במשבר ההנחיות. נראה היה שהגישה המסורתית מושלת בכיפה, והשר שפירא מרביץ את תורתו (תרתי משמע) במשרד הפנים ובמדינה בכלל. ובאווירה זו, בחלוף שבועות ספורים, ניתן פסק-הדין בפרשת פונק-שליזינגר. כזכור, הלכת פונק-שליזינגר יצרה הפרדה חדה בין רישום לבין סטטוס, והדגישה את חובת הפקיד לרשום את הפרטים שהנרשם מודיעו; ואם דמתה בכך לעיקרי הנחיות-המריבה שראינו, הרי אין זו יד המקרה: פרקליט העותרת הסתמך על אותן הנחיות, והשופט זוסמן ציטט אותן כמעט במלואן וסמך עליהן את ידו.⁴⁵ הכיצד הסתמך בית-המשפט על הנחיות שכבר בוטלו? מסתבר שהביטול במקרה זה לא היה אלא ירידה זמנית למחתרת, וההנחיות רק המתינו

⁴² בג"ץ 72/62 רופאיין נ' שר הפנים, פ"ד טז 2428 (1962). רופאיין נודע גם בשמו הנוצרי "האח דניאל". סיפורו הוא מן המרתקים שסופרו אי-פעם – ראו הלל זיידל אדם במבחן (1971); נחמה טק בגוב האריות (2000).

⁴³ כך העיד רופאיין בעצמו: "לא האזרחות היתה מטרת השתדלותי. הרי ידעתי שאשיג אותה, כך או אחרת. שר הפנים דאז, משה חיים שפירא, שוחח איתי ארוכות והפציר בי שלא אפנה לערכאות משפטיות, ואף היה מוכן להעניק לי מיד את האזרחות... כוונתי היתה ליצור תקדים חוקי". אוסולד רופאיין "ואינו בן דת אחרת" פוליטיקה 17, 21 (1987). לימים התחרט רופאיין על פנייתו לבית-המשפט: "לא הבנתי... שבית המשפט אינו פורום מתאים לשינוי מושגים חברתיים" (שם); וכן אמר: "[עתרתי] כשאני משוכנע שאני צודק. כיום אני חושב שהפנייה לבית המשפט היתה טעות." טק, לעיל ה"ש 42, בעמ' 234.

⁴⁴ רופאיין, לעיל ה"ש 43, בעמ' 21.

⁴⁵ פרשת פונק-שליזינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 248. ההנחיות מצוטטות על-פני ארבעה עמודים בעמ' 245-248.

למי שיבוא ויוציאן שוב אל האור. ברוח זו העיר השופט ברנזון כי מוטב לפקיד הרישום להמשיך לפעול על-פי ההנחיות, "אף כי כנראה אינן מהוות עוד הנחיות רשמיות מטעם שר הפנים"⁴⁶.

בהשפעת פסק-הדין חוקקה הכנסת את חוק מרשם האוכלוסין, התשכ"ה-1965. בסעיף 3 לחוק נקבע שהרישומים ישמשו ראיה לכאורה לנכונותם, למעט בפרטי הלאום, הדת, המצב האישי ושם בן-הזוג. כלומר, רוב פרטי הרישום הוכרו כראיה – בניגוד למה שנקבע בהלכת פונק-שלזינגר – ולא כן פרטי המעמד האישי, שחוללו הן את משבר "מיהו יהודי" והן את המחלוקת על רישום נישואין. מפרטי המעמד האישי ביקש החוק לשלול כל כוח של ראיה – והטעם ברור: כה רגישים היו פרטים אלה, כה מורכבים במישור המשפטי ונוחים-להתלקח במישור הציבורי, עד שנדמה היה כי מוטב להקהות את עוקצם ככל האפשר.

2. חוק המרשם: 1965 ואילך

(א) פרשת שליט ותיקון חוקי השבות והמרשם (1970)

בפרשת שליט (1970) נידון עניינם של ילדים לאב יהודי ולאם נוכרייה, אשר פקיד הרישום סירב לרושםם כיהודים בלאומם.⁴⁷ לראשונה בתולדותיו ישב בית-המשפט העליון בהרכב מורחב של תשעה שופטים:⁴⁸ והרי זו כשלעצמה עובדה חסרת פשר, אם אכן נועד ההרכב לשם דיון ברישומים טכניים ובשאלות של סטטיסטיקה. שלא כמו רופאייזן, ילדי שליט היו חסרי דת (וכך גם נרשמו), ומה שנקבע לגבי כ"בן דת אחרת" לא הועיל בעניינם כלל. נותרה השאלה העירומה אם יוכלו הילדים להירשם כבני הלאום היהודי אף שנולדו לאם נוכרייה. באווירה טעונה פסקו השופטים ברוב של חמישה נגד ארבעה, על יסוד הלכת פונק-שלזינגר, כי הנחיות שפירא בטלות (לאחר שעמדו בתוקפן עשר שנים תמימות!), ופקיד הרישום חייב לרשום את הילדים כיהודים.⁴⁹ ומייד גבהו מחדש להבות המחלוקת, עד כדי חשש ממשי לאלימות.⁵⁰ לא הועילה דעת הרוב, שהדגישה כי מדובר רק בגדרי סמכותו של "מאסף חומר סטטיסטי". בוודאי לא

⁴⁶ שם, בעמ' 258.

⁴⁷ פרשת שליט, לעיל ה"ש 24.

⁴⁸ רובינשטיין, לעיל ה"ש 41, בעמ' 119.

⁴⁹ חוק מרשם האוכלוסין תוקן בין לידתו לבין ההחלטה בפרשת שליט, לעיל ה"ש 24 (תיקון מס' 1, ס"ח התשכ"ז 145), והפרק שכותרתו "סמכויות פקיד-הרישום" הורחב מאוד (ראו ס' 19א–119 לחוק המרשם דהיום). אולם לא היה בכך כדי להועיל אל מול סערת המחלוקת. קצרה היריעה מלהעמיק בהוראות אלה של חוק המרשם.

⁵⁰ על האווירה באותם ימים, לרבות בקרב הנפשות הפועלות בין כותלי בית-המשפט העליון, ראו פנינה להב ישראל במשפט – שמעון אגרנט והמאה הציונית 273–306 (1999). שבוע לאחר מתן פסק-הדין הסביר שר המשפטים לנשיא בית-המשפט העליון כי כפיית הרישום עלולה להוביל לשפיכות-דמים. ראו שם, בעמ' 304.

התקררה דעת המיעוט, שראתה לנגדה שאלה מהותית אשר "עולה בערכה ובחשיבותה על כל מה שנדון בבית משפט זה למן יום היותו".⁵¹ לא סייע גם סעיף 3 לחוק המרשם, שניסה לשלול מרישום הלאום ולו גם ערך של ראיה לכאורה. מרשם האוכלוסין התגלה, פעם נוספת, כמרשם בדוק להצתת אש גדולה ומסוכנת.

בשלב זה ניעור המחוקק מרצו. ראשית, במטרה להשיב על כנו את הסטטוס-קוו, קבע המחוקק לראשונה הגדרה סטטוטורית של המושג "יהודי", אשר תחול הן על חוק המרשם והן על חוק השבות.⁵² מעתה, "יהודי" יהא "מי שנולד לאם יהודיה או שנתגייר, והוא אינו בן דת אחרת". עוד קבע המחוקק, במישור המעשי, כי **זכויות השבות של יהודי יוקנו גם לבני משפחתו עד דור שלישי, אפילו אין הם יהודים**.⁵³ המרשם חרג אפוא הרחק-הרחק מתחום הביורוקרטיה והסטטיסטיקה שהלכת **פונק-שולזינגר** כה התאמצה לשייכו אליו, והוביל במישורין לאחד המהלכים המכריעים ביותר שעשתה הכנסת אי-פעם, במישור הסמלי והמעשי כאחד.⁵⁴

ההגדרה הסטטוטורית של "יהודי" בישרה מייד על סבב חדש של התדיינות שיפוטית סביב חוק המרשם וחוק השבות גם-יחד. כבר על ערש לידתה ניצבה השאלה אם המילה "נתגייר" פירושה גיור אורתודוקסי בלבד או שמא היא מכוונת גם לגיור לא-אורתודוקסי.⁵⁵ לא חלפו ימים רבים עד שנוספה גם השאלה מיהו "בן דת אחרת",⁵⁶ ומאחורי הכותל הציצו כבר שאלות נוספות, שחלקן הוכרעו בינתיים וחלקן נותרו פתוחות. לא כאן המקום להרחיב על כל אלה. די אם נציין כי שאלת "מיהו יהודי" התחלפה בשאלה "מיהו גר"; ואם כך – מי מוסמך לגייר, דהיינו, מיהו רב ומהו בית-דין;⁵⁷ ואם כך – מי מקיים ומקבל עליו רב ובית-דין, דהיינו, מהי קהילה יהודית הראויה לשמה.⁵⁸

⁵¹ דבריו של השופט זילברג בפתח פסק-דינו בפרשת שליט, לעיל ה"ש 24, בעמ' 492.
⁵² חוק השבות (תיקון מס' 2), ס"ח התש"ל 34. ההגדרה נקבעה בס' 24 לחוק השבות ו-3 לחוק המרשם.

⁵³ ס' 4 לחוק השבות.
⁵⁴

המשמעות הסמלית של הגדרת "יהודי" גלויה לעין, ולא כאן המקום להרחיב עליה את הדיבור. באשר למישור המעשי – ס' 4 לחוק השבות פתח את השער לפני מאות אלפי יהודים ולא-יהודים שעלו מכוחו ארצה: הן לא-יהודים שנעשו זכאי שבות מתוקף קרבתם ליהודי, והן יהודים שהיו זכאים גם קודם אך נמנעו מלעלות ארצה ולהשאיר מאחור את קרוביהם הלא-יהודים. למותר להכביר מילים על מידת השפעתה של עלייה המונית זו על צביון של החברה והמדינה.

⁵⁵ ראו ור הפטיג, לעיל ה"ש 35, בעמ' 175-178, המראה עד כמה ניתנה הדעת לשאלה זו כבר ערב החקיקה. על השתלשלות הבעיה ראו רובינשטיין, לעיל ה"ש 41, בעמ' 131-139.

⁵⁶ רובינשטיין, שם, בעמ' 125-128.

⁵⁷ אבנר שאקי מיהו יהודי בדיני מדינת ישראל כרך ב 365 ואילך (1976).

⁵⁸ ראו, למשל, בג"ץ 264/87 התאחדות הספרדים שומרי תורה נ' מנהל מינהל האוכלוסין, פ"ד מג(2) 728, 735 (1989) (להלן: פרשת ש"ס).

(ב) ניתוק הדין הקיים ממקורו, אף מבלי שניתנה לכך הדעת

כפי שראינו, הלכת פונק-שלינגר היא האזמל החד שהפריד בין יהודי לצורכי מרשם לבין יהודי לצורכי שבות, אף שנולדו כתאומים זהים. אבל מסתבר שלפחות לעניין זה גויסה הלכה זו בעל-כורחה, שלא לפי רצונה המקורי.

הנה דברי השופט זוסמן בפרשת שליט, שבה הכריע על יסוד החלטתו שלו בפרשת פונק-שלינגר: "אף אם אין הכרח בכך שלדיבור 'יהודי'... תהא משמעות אחידה בכל החוקים למיניהם, הדעת נותנת, כי פירושו של 'יהודי' בחוק מרשם האוכלוסין היא כפירושו בחוק השבות".⁵⁹ והיות שדברים אלה נאמרו לפני ההגדרה הזוה של "יהודי" בחוקי השבות והמרשם, הרי מובן שהתחדדו אף ביתר שאת אחריה, כאשר נראה היה בעליל כי יהודי של מרשם ויהודי של שבות חד הם ואין להפרידם. ובכל-זאת הופרדו, כפי שנקבע למשל בהלכת נעמת: "הלכת פונק-שלינגר הכתה שורשים בפסיקה... ממילא ברור כי [ה]רישום... 'יהודי' אין משמעותו כי לנרשם מעמד של 'יהודי' על-פי חוק השבות."⁶⁰

עינינו הרואות כי ההפרדה בין יהודי-של-מרשם ויהודי-של-שבות מוצגת כמסקנה ברורה ומתבקשת מהלכת פונק-שלינגר, אף שדווקא אביה-מולידה של אותה הלכה – השופט זוסמן – הגיע כאמור למסקנה הפוכה. הלכת פונק-שלינגר עשתה לה כנפיים וקיבלה חיים משל עצמה.

(ג) הביקורת על הלכת פונק-שלינגר וביצור מעמדה בהלכה הפסוקה

על הלכת פונק-שלינגר נמתחה ביקורת הן בבית-המשפט והן מחוץ לו.⁶¹ כך, למשל, כתב פרופ' שאוה על רישום נישואין: "אין להמעיט מחשיבות הרישום במרשם האוכלוסין ובתעודת הזהות המוצאת מכוחו... יש להניח שבפועל הרשויות השונות במדינה, כמו משרד השיכון, הביטוח הלאומי, שלטונות הצבא, המיסים וכו' מתייחסות אל הצדדים כנשואים – באין מכשיר משפטי יעיל אחר – על סמך הרישום במרשם האוכלוסין ובתעודת הזהות. ובהתאם לכך מעניקים את הזכויות הכרוכות במעמד אישי זה."⁶²

⁵⁹ פרשת שליט, לעיל ה"ש 24, בעמ' 512-513.

⁶⁰ פרשת נעמת, לעיל ה"ש 3, בעמ' 745 (ההדגשה הוספה). ראו גם את הציטוט מפרשת רודריגז-טושביים, לעיל ה"ש 5.

⁶¹ לסיכום קצר של הביקורת השיפוטית ראו לאחרונה בג"ץ 3045/05 בן ארי נ' מנהל מינהל האוכלוסין במשרד הפנים, פס' 14 לפסק-דינו של הנשיא ברק וכן דעת המיעוט של השופט רובינשטיין (טרם פורסם, 21.11.2006) (להלן: פרשת בן-ארי). לביקורת אקדמית ראו פלק, לעיל ה"ש 16; מנשה שאוה "לשאלת תוקפם ורישומם של נישואי תערוכת שנערכו בפני קונסול זר בישראל" הפרקליט מב 188 (1995); מנשה שאוה "רישום והכרה של צו אימוץ זר במסגרת משפחה לסבית: הצורך בעיון מחדש בהלכת פונק-שלינגר ובתיחום גבולותיה" קרית המשפט א 103 (2001) (להלן: שאוה "רישום אימוץ זר").

⁶² מנשה שאוה הדין האישי בישראל כך א 587-586 (מהדורה רביעית, 2001) (ההדגשה במקור).

גם המדינה לא רוותה נחת מן הדין הקיים. בפרשת **נעמת** דנו אחד-עשר שופטים בשאלת רישומם של גְרִים לא-אורתודוקסים.⁶³ המדינה טענה במפורש כי יש לסטות מהלכת **פונק-שליזינגר** – וזאת משום שיש בה התעלמות ממשקלו המעשי והציבורי של המרשם במציאות, משום שרשויות המדינה מסתמכות על המרשם בעצמן, ומשום שהכרה בגיור לצורכי רישום עשויה לגרור גם הכרה לצרכים נוספים ובהם שבות. הטענות נדחו כולן, מפי הנשיא ברק ועימו שמונה שופטים נוספים: "הלכת פונק-שליזינגר הכתה שורשים בפסיקה... רשויות המדינה... חייבות להיות מודעות לאופי המוגבל של הרישום במרשם... בעקבות רשויות הציבור... גם הציבור הרחב מבין כי הרישום של פרטי הדת, הלאום והמצב האישי במרשם 'לא בא אלא למטרות סטטיסטיות וכיוצא בזה'.⁶⁴

בפרשת **ש"ס**,⁶⁵ עוד קודם לפרשת **נעמת**, הוחלט כי תושב זר שעבר גיור לא-אורתודוקסי בחוץ-לארץ יוכל להירשם כיהודי בבואו ארצה, וזאת מבלי לקבוע אם גיורו תקף אם לאו. מה טעמה של הלכה זו? המדינה טענה כי רישום גיורים שנעשו בחוץ-לארץ נועד למנוע שינוי בסטטוס של המתגייר בעוברו מארץ לארץ, וזאת בהשראת כללי המשפט הבין-לאומי הפרטי. אך מסתבר שהמדינה טעתה בהבנת פסק-הדין: "טענה זו [של המדינה] יש לדחות. הלכת תנועת ש"ס אינה עוסקת במשפט בינלאומי פרטי – לא במישרין ולא על-דרך ההשראה. הלכת תנועת ש"ס אף אינה קובעת כי לכאורה שונה הסטטוס של המתגייר. הלכת תנועת ש"ס מבוססת על הגישה כי [שאלת תוקף הגיור] היא שאלה לא פשוטה, שפקיד הרישום אינו רשאי להכריע בה."⁶⁶ אמרו מעתה: אם רישום מבוקש מעורר "שאלה לא פשוטה" מבחינה משפטית, די בכך כדי שהרישום ייעשה. והרי זו מסקנה תמוהה, בכל הכבוד, עוד בטרם נכנסנו בעובי הקורה.

הוכחה אחרונה לכוחה של הלכת **פונק-שליזינגר** ניתנה לא מכבר בפרשת **בן-ארי** (2006), שסבה על עתירתם של כמה זוגות של גברים ישראלים שנישאו זה לזה בקנדה ושבו ארצה. על דעת שישה מבין שבעת שופטי ההרכב קבע הנשיא ברק כי "מאז נפסקה פרשת פונק שליזינגר... הלך כוחה וגבר... הלכת פונק שליזינגר ראויה היא וטובה".⁶⁷ מכאן ההחלטה כי זוגות הגברים שנישאו בקנדה יוכלו להירשם כנשואים בישראל.

אין עוד צורך להרחיב על יישומה של הלכת **פונק-שליזינגר** בשורה ארוכה של פסקי-דין. די באמור לעיל כדי להיווכח ברום מעמדה, כאחת ההלכות הותיקות והמושרשות ביותר שקבע בית-המשפט העליון אי-פעם.

⁶³ פרשת **נעמת**, לעיל ה"ש 3.

⁶⁴ שם, בעמ' 745. הציטוט הפנימי הוא מפרשת **אבו ראס**, וראו על כך להלן ה"ש 123 והטקסט הסמוך לה.

⁶⁵ לעיל ה"ש 58.

⁶⁶ פרשת **נעמת**, לעיל ה"ש 3, בעמ' 750.

⁶⁷ פרשת **בן-ארי**, לעיל ה"ש 61, פס' 8 ו-14 לפסק-דינו של הנשיא ברק. ראו עוד, ברוח זו, את פסק-דינה הקצר של השופטת ביניש (כתוארה אז) באותה פרשה.

(ד) מחיקת סעיף הלאום מתעודת-זהות

סעיף 24 לחוק המרשם מסדיר קבלת תעודת-זהות, וסעיף 25 קובע כי זו "תכיל את פרטי הרישום שיקבע שר הפנים באישור ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת". הווה אומר, תעודת-זהות אינה אלא העתקה של חלק מפרטי הרישום, ובעוד פרטי המרשם קבועים בחוק, פרטי התעודה קבועים בתקנות. סעיף 29(א) לחוק מוסיף וקובע כי כל אדם רשאי לקבל העתק או תמצית מן הרישום המתייחס אליו.

בעקבות הלכת **נעמת**, אשר חייבה את שר הפנים לרשום גרים לא-אורתודוקסים כיהודים, הוחלט לאחרונה למחוק את סעיף הלאום מתעודת-זהות.⁶⁸ אולם המרשם עצמו נותר כשהיה. כלומר, רישום הלאום ממשיך להיעשות כמקודם, מכוח חוק המרשם ובהתאם להלכה הפסוקה, אך מעתה הוא מוצג במרשם לבדו. מטעם זה סבור פרופ' קורין אלדי כי מחיקת הלאום מתעודת-זהות היא "פעולה 'קוסמטית', חסרת תועלת... כל אדם, לרבות גר רפורמי, יוכל גם להבא לקבל תמצית מרשם שבו [צ"ל בה] יציגו הלאום והדת שלו כיהודים... וסביר להניח כי יתפשט עתה מנהג של שימוש בתמצית המרשם".⁶⁹

לדעתי, בכל הכבוד, מחיקת סעיף הלאום כאמור אינה "קוסמטיקה" כלל ועיקר, וגם אין לראות תמצית רישום כתחליף לתעודת-זהות. כמה טעמים לכך. ראשית, רב המרחק בין תמצית שאדם **רשאי** להוציאה לצורך מיוחד לבין תעודה שלא רק **חובה** עליו

⁶⁸ תקנות מרשם האוכלוסין (רישומים בתעודת זהות) (תיקון), התשס"ב-2002, ק"ת 584. ברקע עמד סירובו של שר הפנים אלי ישי (ממפלגת ש"ס) להשלים עם רישום גרים לא-אורתודוקסים כיהודים. הוצע אפוא למחוק את רישום הלאום מעיקרא, וזאת מבלי שניתנה תחילה הדעת להבחנה בין הרישום במרשם, המעוגן בחקיקה ראשית, לבין הרישום בתעודת-זהות, המעוגן בחקיקת-משנה. ראו פרוטוקול ישיבה מס' 451 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-15, 4817 (13.3.2002). עובר לדיון סברה הוועדה כי כוחות הביטחון אינם מתנגדים להשמטת סעיף הלאום, אך במהלך הדיון התברר כי אומנם השב"כ אינו מתנגד, אולם המשטרה שינתה את עמדתה ועתה היא מתנגדת. הוועדה הופתעה, והדיון הופסק על-מנת לברר את עמדת המשלה. עם חידוש הדיון נמסרה לוועדה הודעת השר לבטחון פנים, על דעת ראש הממשלה, כי על-אף התנגדות המשטרה הוא תומך בהשמטת סעיף הלאום מהתעודה. ההודעה עוררה סערה מאחר שהיא נראתה בעיני אחדים כהפקרת השיקול הבטחוני, דווקא בתקופה קשה של פיגועי טרור, לטובת האינטרס של שימור הקואליציה עם מפלגת ש"ס. השיקול הבטחוני אכן הניע את יושב-ראש מפלגת שינוי (חבר-הכנסת יוסף לפיד) ואת יושב-ראש הוועדה (חבר-הכנסת אופיר פינס) לשנות את עמדתם הקודמת ולהצביע נגד ההשמטה. אולם הרוב הצביע בעד, ותעודות-זהות חדשות שוב אינן מציינות את הלאום. סופם של דברים שיוזמי ההשמטה יצאו כשרק חצי תאוותם בידם: אם המטרה הייתה לחסוך מהשר את החובה לרשום כיהודים גרים לא-אורתודוקסים, הרי שזו לא הושגה, שכן בגדרי **המרשם** ייעשה הרישום כפי שנקבע בהלכת **נעמת**. עתירה לבג"ץ נגד השמטת סעיף הלאום נדחתה – בג"ץ 6539/03 **גולדמן נ' מדינת ישראל**, פ"ד נט(3) 385 (2004).

⁶⁹ מיכאל קורין אלדי "חופש הדת בישראל – במה נשתנה היסטוס קווי"? **שערי משפט** ג 325, 287 (2004).

לשאתה אלא הוא נזקק לה כל העת לצרכים רבים מאוד.⁷⁰ ספק אם כלל הנרשמים או רובם יבקשו לעצמם "תמצית דת ולאום", וגם בידי אלה שיבקשו יהיה זה מסמך המשמש לעת מצוא, ולא תעודה שימושית של יומיום. **שנית**, היות שתעודת-הזהות הייתה ונותרה מסמך נגיש ושימושי מאוד, הרי כל שינוי בה עשוי להשפיע באופן ממשי – בוודאי בטווח הארוך – על עיצוב התודעה בקרב יהודים ולא-יהודים כאחד.⁷¹ **שלישית**, מי שחשובה להם ההבחנה בין גֵר רפורמי מזה לבין יהודי-מלידה או גֵר אורתודוקסי מזה – תמצית רישום של המדינה ממילא אינה קובעת בעיניהם. הללו יערכו בדיקה משל עצמם, ולא יסתפקו עתה בתמצית כשם שלא הסתפקו בעבר בתעודה. ואילו בעיני הציבור היהודי הרחב, הבוטח בזהותו גם ללא תעודות ותמציות, נראה כי דווקא מי שינופף ב"תמצית דת ולאום" – מסמך שטרח במיוחד לבקשו ולקבלו – עלול לעורר תמיהות ולהכריז על עצמו "דורשני".

כללו של דבר: ספק רב, לדעתי, אם מחיקת סעיף הלאום מתעודת-הזהות היא "פעולה קוסמטית" גרידא, מה-גם שהמחיקה מן התעודה עשויה להיות צעד ראשון לקראת מחיקה מן המרשם. בד בבד, מובן שהותרת סעיף הלאום במרשם פירושה המשך מחלוקות הרישום סביבו – הכל כמקודם.

ב. "מאחורי הקלעים" של פרשת פונק-שלזינגר

עמדנו על רום מעמדה של הלכת **פונק-שלזינגר** כיסוד מוסד בכל דיני המרשם. אבל ניתנה אמת להיאמר, שאין היא ראויה למעמד זה. בכל הכבוד הרב, תהום פעורה בין חוסנה הנחזה של ההלכה לבין חוסנה האמיתי, ופסק-הדין העוטף אותה מלא שגיאות ופגמים – "מכף רגל ועד ראש אין בו מֵתם".⁷²

1. הטעות הנמשכת בהבנת העובדות

הייתכן שהעובדות בפרשת **פונק-שלזינגר** מעולם לא הובנו נכונה? בדחילו ורחימו, אני סבור שאכן כך. לעניות דעתי נפל שיבוש מהותי בהבנת העובדות, שעיוות את הדין מראשיתו והכשיל הן את ההרכב שישב לדין והן את ההולכים בדרכו מאז. למיטב הכרתי, המפתח להבנת הפרשה טמון בכמה הוראות בפקודת המרשם כפי שעמדה אז בתוקף, וכן בקריאה זהירה של העובדות כפי שהובאו בפסק-הדין עצמו. הנה אפוא סעיפי הפקודה הרלוונטיים, ולאחריהם תיאור העובדות כפי שהובאו בפסק-הדין.

⁷⁰ בניגוד לעבר, קבלת תעודת-זהות ונשיאתה הן כיום חובה לבני שש-עשרה ומעלה, וזאת מכוח חוק החזקת תעודות זהות והצגתה, התשמ"ג-1982, ס"ח 20. על ההיזקקות היומיומית לתעודת-הזהות יודע כל אדם בגיר מנסיונו.

⁷¹ וראו עוד להלן תת-פרק 31.

⁷² ישעיהו א 6.

1. בפקודה זו... "תושב" – פירושו אדם שמקום מגוריו הקבוע הוא בשטח הפקודה, וכן אדם הנמצא בשטח הפקודה, שלושה חודשים רצופים...
5. (א) כל תושב שמלאו לו 16 שנה חייב להודיע למשרד הרישום את פרטי הרישום המנויים [בפקודה]...
- (ב) המועד למילוי חובת ההודעה לפי סעיף קטן (א) הוא:...
- (3) לאדם שהיה לתושב אחרי פרסום פקודה זו – שלושים יום מיום היותו לתושב.

המבקשת, נתינה בלגית ונוצריה, נישאה ביום 21 בדצמבר 1961 למר ישראל שלזינגר, יהודי אזרחי ישראל. הטכס נערך בצורה אזרחית בניקוסיה שבקפריסין [ותועד שם ברישומים רשמיים ובמתן תעודת נישואין]. ביום 24.12.61 באה המבקשת ארצה בתור תיירת. **תחילה ביקשה אשרה לישיבת-קבע**, אולם בקשתה נדחתה והותר לה לשהות בארץ עד ליום 17.3.62 בלבד. יומיים לאחר מכן, ביום 19.3.62, ביקשה מלשכת מרשם התושבים בתל-אביב תעודת זהות ולצורך כך מסרה למשרד את הפרטים הדרושים על-פי פקודת מרשם התושבים, תש"ט-1949. [בקשתה סורבה]. המבקשת הביאה דברה לפני בית משפט זה והשיגה צו על תנאי המורה למשיב – שר הפנים – להראות טעם, מדוע הוא עומד בסירובו להכיר במבקשת כאשה נשואה, אשר שמה שלזינגר, ומדוע הוא עומד בסירובו לתת לה תעודת זהות על פי הרישום המבוקש, ואשרה לישיבת קבע. רק בתשובתו לצו על תנאי נעתר המשיב... להעניק לה אשרה לישיבת-קבע, ובכך ירדה שאלה אחת מעל הפרק. אך עדיין עומד המשיב בסירובו לרשום את המבקשת כאשה נשואה.⁷³

(א) העובדות כהויתן

בפסיקה ובספרות המשפטית מתוארת פרשת **פונק-שלזינגר** כאילו היא סבה על רישום הנישואין בלבד, וכאילו היה זה מלכתחילה הסעד היחיד שהתבקש.⁷⁴ אם תיאור זה נכון – אם רישום הוא אכן סעד בפני עצמו שאין בו כדי להקנות זכויות או לשרת מטרה "מעשית" כלשהי – אזי מאליו צף ועולה הרעיון של רישום סטטיסטי, או "רישום לצורך מרשם", שהוא חסר ערך בחיי-המעשה וממילא אין צורך להקפיד כל-כך על נכונותו. דא עקא, תיאור זה של הפרשה אינו מדויק כלל, והוא מטשטש ומעוות את

⁷³ פרשת **פונק-שלזינגר**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 241-242 (ההדגשה הוספה).

⁷⁴ הדבר גלוי לעין וחוזר על עצמו, ואין צורך להכביר דוגמאות. לדוגמה מן הפסיקה ראו פרשת **בן-ארי**, לעיל ה"ש 61, פס' 7 לפסק-דינו של הנשיא. לדוגמה מדברי מלומדים ראו שאוה "רישום אימוץ זר", לעיל ה"ש 61, בעמ' 107.

העובדות כהווייתן.

נקל להיווכח כי הפרשה כולה החלה לא בסירוב לרשום את העותרת, אלא בסירוב לתת לה אשרה לשיבת-קבע. רק בהסכמת שר הפנים, ובעיצומו של ההליך המשפטי, ניתנה לבסוף האשרה המבוקשת, ובכך נמצא מענה לצורך הראשוני והדחוף של העותרת מרגע בואה ארצה: להבטיח לאורך זמן את עצם שהייתה כדין בישראל.⁷⁵ זאת ועוד, העותרת לא ביקשה להירשם אלא יומיים **לאחר** תום האשרה שקיבלה, ומן הסתם שהתה אז בישראל שלא כדין. אפילו נתעלם מכך, הרי לא הייתה אלא תיירת, וכשבאה להירשם טרם מלאו שלושה חודשים לבואה ארצה. נמצא שלא הייתה כלל בגדר "תושב", וממילא, לכל הדעות, לא הייתה צריכה להירשם ולא הייתה זכאית לתעודת-זהות. אכן, לא במקרה ניתנה אשרת התייר לשלושה חודשים **חסר שבוע** (מיום 24.12.61 עד יום 17.3.62), שהרי בחלוף שלושה חודשים מלאים התייר נעשה "תושב", ואז – בהתאם לדין שעמד אז בתוקף – יש לרושמו במרשם ולציידו בתעודת-זהות. על תמיהות אלה אין בפסק-הדין מילה וחצי מילה; ובחלוף יותר מארבעים שנה, מן הראוי לנסות לשחזר, ככל שלא ידנו, את עיקרי העובדות והאינטרסים ש"מאחורי הקלעים".

בהיותה נשואה טרייה ובמעמד של תיירת, אין פלא שהעותרת הציבה בראש מעייניה את עצם היכולת להתגורר בישראל דרך קבע. מובן לפיכך מדוע, מייד בבואה ארצה, הצטיידה בתעודת נישואיה וניגשה להסדיר את מעמדה במחלקת האשרות. האם הייתה זכאית מייד למעמד של קבע? הנה התשובה העקרונית הניתנת **כיום**, ללא היסוס, בבית-המשפט העליון: "הכל יסכימו, כי בן הזוג הזר אינו זכאי – ולא יהיה זה ראוי כי יהיה זכאי – לקבל לאלתר זכות לשיבת קבע ואזרחות."⁷⁶ אכן, אילו באה לישראל היום, הייתה גב' פונק-שלזינגר משתלבת דרך שגרה בהליכי "הנוהל המדורג", המקנה אזרחות (או תושבות-קבע) לזרים הנישאים לאזרחי ישראל. במסגרת זו היא הייתה מקבלת אשרה זמנית המתחדשת מזמן לזמן, והייתה צפויה למעין "תקופת ניסיון" בת שנים מספר, שבמהלכה היו הרשויות תוהות על קנקנה ועומדות על כנות נישואיה.⁷⁷ אבל לא כך עמדו הדברים בשנת 1962: העותרת דרשה לקבל **מייד ובזכות** מעמד של קבע; נראה שאיש לא הציע "תקופת ניסיון" או מתן אשרה ארעית; ואם לא

⁷⁵ ייתכן, אם כי אין לכך רמז בפסק-הדין, שתוקפה של אשרת הביקור של העותרת הוארך בשלב זה או אחר – אולי לצורך הבירור המשפטי – עד שהסכים שר הפנים לתת לה אשרה לשיבת-קבע.

⁷⁶ בג"ץ 3648/97 **סטמקה נ' שר הפנים**, פ"ד נג(2) 787, 728 (1999).

⁷⁷ הנוהל הקיים נקבע בשנת 1999. ראו מיכאל קורינאלדי **חידת הזהות היהודית** 227 (נספח ז) (2001). נוהל קודם (משנת 1996) נפסל בפרשת **סטמקה**, שם; ואילו הנוהל הקיים אושר בבג"ץ 7139/02 **עבאס-בצה נ' שר הפנים**, פ"ד נד(3) 481 (2003).

די בכך – עצם תוקפם של הנישואין עמד בסימן שאלה של ממש.⁷⁸ בנסיבות אלה אין פלא אם פקיד האשרות סבר שלא עליו האחריות לתת לגברת את מבוקשה; ואם פנה לממונים עליו, נוכל להניח שגם אצלם מצא מבוכה.⁷⁹ אולי הסביר הפקיד לגב' פונק-שלזינגר, לפי מיטב המסורת הביורוקרטית, כי אינו יודע מה ערך לייחס לתעודה הזרה, ולכן עליה לגשת תחילה אל לשכת המרשם, להצטייד שם במסמך רשמי ישראלי המעיד על נישואיה, ורק אז לשוב אליו להמשך הטיפול – "לך-תבוא" נוסח 1962. אבל אם כך ואם אחרת, האכזבה במחלקת האשרות הציבה לפני העותרת (ובעלה) שאלה דחופה ומעשית עד-מאוד: מה תעשה כעבור אחד-עשר שבועות, בשעה שתעבור בן-לילה ממעמד של תיירת למעמד של שוהה בלתי-חוקית.

⁷⁸ מעבר לקשיים אחרים, ספק אם פקיד האשרות ראה אי-פעם תעודת נישואין אזרחית ממדינת קפריסין, מתורגמת מן הסתם מהלשון היוונית. קפריסין זכתה בעצמאותה ב-16.8.1960, כשנה בלבד לפני שנעשתה אכסניה לנישואי בני-הזוג. לשם שלמות התמונה יצוין כי נישואי העותרת נרשמו גם בדרכונה הבלגי, ולאחריו גם בפנקס המעמד האישי של שגרירות בלגיה (על יסוד התעודה הקפריסאית והדרכון הבלגי גם-יחד). ראו פרשת **פונק-שלזינגר**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 241.

⁷⁹ כבר בראשית ימי המדינה התדפקו על השער זוגות מעורבים, בעיקר יהודים שנשאו נוכריות. עוד לפני שאלת רישומם קמה השאלה אם יורשו מעיקרא לבוא ארצה; וכמו בימי "המדינה שבדרך", גם לאחר-מכן הופקד תחום העלייה בידי אנשי הציונות הדתית, ובראשם משה שפירא – מי שהיה ראש מחלקת העלייה של הסוכנות ערב הקמת המדינה, שר העלייה בממשלת ישראל הזמנית ובממשלה הראשונה, ולימים שר הפנים בימי פרשת **פונק-שלזינגר**, לעיל ה"ש 1. בנובמבר 1948 הודיע שפירא כי הממשלה החליטה "לא לתת רשיונות עלייה לבעלי נישואי תערובת, אלא אם כן לאחד הצדדים יש זכויות מיוחדות בהצלת יהודים [בשוואה]. גם במקרים אלה... יידרש הנכרי להתגייר" (זלדין, לעיל ה"ש 31, בעמ' 68). בישיבת הממשלה ציין שפירא כי "יהודי אשר התחתן עם גויה ולא דאג שהיא תתגייר, לא דאג שהילדים יימולו, למה לנו 'יהודים' כאלה במדינת ישראל?" (דבורה הכהן "חוק השבות – משמעויות והשלכות" **הציונות** 21, 289, 301 (1998)). אדרבה: בנושא זה כבאחרים היה שפירא מן המתונים במחנה הדתי, ואף ספג על כך ביקורת. "בזמן עזרא ונחמיה בבית השני גירשו את הנשים הנכריות", הזכיר לממשלה הרב לוין, שר הסעד מאגודת ישראל, "ומדוע צריכים אנחנו לדאוג להכניס נשים נכריות לארץ-ישראל?" (הכהן, שם, בעמ' 302). עמדה זו נדחתה לבסוף, כידוע, אולם אין להניח שנעקרה מהלבבות. זאת ועוד, נראה כי הן דתיים והן חילונים החזיקו בדעה שאין דין אחד לזוג מעורב העולה ארצה ממקום מושבו ולרווק ישראלי ה"קופץ" לקפריסין לשאת אישה זרה. במקרה האחרון סברו בוודאי – בדיוק כפי שסבורים כיום – שבת-הזוג הזרה אינה זכאית מייד למעמד של קבע בישראל, וזאת לאו דווקא מטעמי דת אלא משיקולים "רגילים" של הגירה והתאזרחות. כללו של דבר, ייתכן שעמדת משרד הפנים בפרשת **פונק-שלזינגר** שיקפה הן רתיעה "מסורתית" מפני נשים נוכריות, הן הכרה כי אורח זר אינו זכאי לאלתר למעמד של קבע, והן מבוכה מתמשכת סביב שאלות המעמד האישי ונישואי-התערובת בפרט. על רקע זה אין פלא שעמדת המשרד בפועל לא הייתה עקבית, ואשרת-הקבע ניתנה לבסוף בהסכמה לאחר שלכתחילה סורבה.

הדעת נותנת שבשעה זו (אם לא קודם) כבר ביקשו בני-הזוג ייעוץ משפטי. אבל מדוע לא הוגשה עתירה לבג"ץ כבר בשלב זה? מדוע ישבה גב' פונק-שליזינגר בחוסר מעש עד שעבר המועד שבו היה עליה לעזוב את הארץ? למיטב הבנתי, אין זאת אלא שהאמינה כי התעודה הזרה אינה חסרת ערך בישראל, אלא רק הוצגה במקום הלא-נכון. כלומר, במקום במחלקת האשרות עליה לנסות להציגה בלשכת המרשם, להסדיר שם רישום ישראלי של נישואיה, ואז לזכות במעמד-הקבע המיוחל כאשתו של ישראלי, אולי אף ללא מאבק.

נוכל עתה להבין מדוע פנתה גב' פונק-שליזינגר ללשכת המרשם רק "ברגע האחרון" ממש, ואף לאחר שפג תוקפה של אשרת התייר שלה. כאמור, פקודת המרשם חלה רק על "תושב" המצוי בארץ שלושה חודשים רצופים, כך שגב' פונק-שליזינגר מצאה את עצמה במלכוד: כדי לחיות בארץ כתושבת-קבע נזקקה לרישום המעיד על נישואיה לישראלי, וכדי לזכות באותו רישום היה עליה לשבת בארץ יותר משלושה חודשים ולהיות בגדר "תושב". אילו ביקשה להירשם סמוך לאחר בואה הייתה מקדימה את המועד ונדחית, שהרי אין רושמים תיירת שזה מקרוב באה; ואילו הייתה שלושה חודשים תמימים הייתה צריכה לשהות בישראל שלא כדין, לפנות לרשויות כעבריינית-לכאורה, ואולי אף להסתכן בצו גירוש. לבסוף פנתה ללשכת המרשם מאוחר ככל האפשר – יומיים אחרי תום אשרת התייר,⁸⁰ ועדיין ימים מספר לפני מלאת שלושה חודשים לבואה ארצה. ומן הסתם קיוותה גב' פונק-שליזינגר שלא יקפידו עימה – לא על שאיחרה את המועד כתיירת ולא על שהקדימה את המועד כ"תושב". סופם של דברים שתקוותה הוגשמה במלואה, ועובדה היא שפסק-הדין מתעלם הן מן האיחור הן מן ההקדמה, אשר דומה שכלל לא ניתנה להם הדעת.

(ב) היכן היה מר שליזינגר?

עלינו להניח שבני-הזוג פעלו כל העת בתיאום מלא, ונוכל אף לשער שהדמות הדומיננטית לא הייתה האישה שזה מקרוב באה – בלגית נוצרייה שמן הסתם אינה יודעת עברית ודרכי הארץ זרות לה – אלא מטבע הדברים הבעל, בן הארץ, שהיה המוציא והמביא בפועל. מכל מקום, את העתירה הגישה האישה בלבד, ומאליה קמה שאלה פשוטה שטרם שאלנו: היכן היה מר שליזינגר? מדוע לא עתר לצד אשתו? וכי נישואיו שלו לא נזקקו להכרה ולרישום? שאלה זו לא נשאלה כלל בפסק-הדין, וההערה היחידה בעניין זה רק מעצימה את התמיהה: "מן הראוי להעיר, כי בעלה של המבקשת נרשם במרשם התושבים כנשוי... אלא שחקירת המשיב בלשכת מרשם

⁸⁰ אשרת התייר פגה ביום 17.3.1962, אשר חל בשבת. היום שלמחרת – יום ראשון – היה יום השבת של העותרת עצמה (הנוצרייה), או אולי סיבה אחרת מנעה אותה מלבוא ולהירשם באותו יום.

התושבים בתל אביב העלתה, כי רישום זה נעשה בטעות".⁸¹ ומייד שבה השאלה למקומה: אם הרישום נעשה בטעות, האם לא נמחק או תוקן? האם לא עמד בסכנה לנוכח עמדתו הברורה של משרד הפנים? מדוע, אם כן, לא הצטרף מר שלינגר לעתירה שהגישה אשתו?⁸²

להלן נשוב לבחון את שיקוליו של מר שלינגר, אבל לעת עתה נסתפק בתשובה פשוטה מאין כמותה: מר שלינגר לא נזקק לעתירה בעצמו, משום שבהיותו אזרח ישראלי לא התעוררה כל שאלה ביחס לישיבתו בארץ. מסתבר שלא ראה הכרח להירשם מייד כגבר נשוי, והדבר אף נלמד יפה מן הפסק עצמו: "טענתו האחת של בא-כוח המבקשת היתה, כי היא אשר היא על תוקפם של נישואין אלה מבחינת האיש, מר שלינגר, הרי מבחינת האשה, המבקשת שלפנינו, ולגבי האשה, הם על כל פנים כשרים ותקפים... הווה אומר: מר שלינגר אינו נשוי למבקשת, והוא רווק, ואילו המבקשת היא אשת איש, הנשואה למר שלינגר. טענה זו רצינית היא, אך בסופו של דבר נראה שיש לדחותה."⁸³ נמצא שבני-הזוג היו מוכנים ומזומנים לקביעה שיפוטית בבג"ץ שלפיה בן-הזוג הוא רווק ואינו נשוי כלל, ובלבד שבת-הזוג תוכר כאישה הנשואה לישראלי. והוא אשר אמרנו: לא רישום הנישואין עמד במוקד – לא רישום הבעל ואף לא רישום האישה – אלא זכותה של האישה לשהות דרך קבע במדינת-ישראל.

(ג) פסק-הדין באור הנכון

על רקע כל האמור לעיל יש לקרוא את דברי השופט זוסמן בסיום החלק האופרטיבי של פסק-דינו: "טעם לפגם מבחינת המינהל יש בכך שאזרח הבא להודיע פרטים לצרכים סטטיסטיים, וכל חטאו אינו אלא שנישואיו אינם תופסים, יעמוד בפני פקיד חשדן שיצלול לנבכי עברו."⁸⁴ אבל כיצד נראים הדברים לאור העובדות כהווייתן? לאמיתו של דבר, העותרת הודיעה פרטים ללשכת המרשם בזמן שלא הייתה אזרחית ואף לא תושבת. היא עשתה כן לא "לצרכים סטטיסטיים", אלא כאמצעי להבטחת שהייתה בישראל; לא כדי למלא חובה, אלא במועד שבו חובת הרישום לא חלה עליה כלל; לא לצורכי המרשם, אלא לצרכיה שלה; לא בנקיון-כפיים מלא, אלא בשעה שעברה כבר לכאורה על חוק הכניסה לישראל; לא לשם רישום גרידא, אלא כדי שמשרד הפנים יכיר בה כאישה נשואה, כאמור במפורש בצו על-תנאי שביקשה וקיבלה בבג"ץ. אם לא די בכך, מוטב להזכיר כי בשנת 1962 טרם התקרב מעמדם של "ידועים בציבור" למעמד

⁸¹ פרשת פונק-שלינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 242. מסתבר אם כן שבני-הזוג ניגשו להירשם בנפרד.

⁸² לאחרונה כתב השופט רובינשטיין כי בני-הזוג ביקשו להירשם כנשואים, אך "פקיד המרשם סירב והם עתרו" (פס' ד לפסק-דינו בפרשת בן-ארי, לעיל ה"ש 61; ההדגשה הוספה). ולא היא: רק האישה עתרה, ולא הבעל.

⁸³ פרשת פונק-שלינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 232-233, פסק-דינו של השופט זילברג (ההדגשה במקור).

⁸⁴ שם, בעמ' 252.

של זוגות נשואים, וטרם ניתנה להם מגילת הזכויות שזכו בה מאז. לכן, לא רק בתושבות-קבע זכתה העותרת; הלכה למעשה, יחד עם בעלה, היא זכתה גם בכל אותן זכויות שהוקנו אז רק לזוגות נשואים, ואשר בפועל ניתנו וממשיכות להינתן על-סמך הרישום במרשם האוכלוסין. נמצא שהתפיסה המגובשת בדבר מהותו הסטטיסטית של המרשם, ועיקר הדין הנובע מאותה תפיסה, יסודם דווקא במקרה התומך בגישה הפוכה – מקרה המעיד יפה על ערכו של המרשם, על דרכי ההסתמכות עליו ועל חשיבותו הרבה לצרכיו המעשיים של הנרשם.

לדעתי, בכל הכבוד, אין מנוס מלומר שהשופט זוסמן לא עמד נכונה על משמעות העובדות שתיאר בעצמו, ונותן רק להיווכח כי טעותו דבקה גם בבאים אחריו. כך כתב לא מכבר הנשיא ברק בפרשת **בן-ארי**, שהסתמכה שוב על הלכת **פונק-שלזינגר**: "באותה פרשה נישאה גב' פונק שלזינגר, נוצריה **תושבת ישראל**, למר שלזינגר, יהודי אזרח ישראל. הנישואין נערכו בקפריסין. על בסיס תעודת הנישואין הקפריסאית ביקשה הגב' פונק שלזינגר להירשם כ'נשואה' במרשם האוכלוסין. שר הפנים סירב לבקשה.⁸⁵ עינינו הרואות: נדמה כאילו דובר בנישואי-תערובת בין שני תושבי ישראל משכבר הימים, וכאילו המחלוקת סבה מלכתחילה על הרישום ותו לא. אבל לא כך היו העובדות כהווייתן: גב' פונק-שלזינגר לא הייתה תושבת ישראל, ועובדה פשוטה זו היא שהכתיבה את כל מהלך הדברים. למרבה הצער, הגם שתיאור נכון של העובדות יורד לשורש הדין, איש מן השופטים לא העמיד דברים על דיוקם: לא בפרשת **בן-ארי**, לא בפרשת **נעמת** – שבה נפל אותו אי-דיוק בתיאור העובדות⁸⁶ – ואף לא, למיטב ידיעתי, בכל יתר הפסיקה שנשענה על הלכת **פונק-שלזינגר** במשך עשרות בשנים.

2. ניתוק הדין מן המציאות

(א) ההכרח להסתמך על המרשם בעבודת המנהל

הבה נניח שגב' פונק-שלזינגר הייתה פונה מלכתחילה לפקיד הרישום, והלה היה פועל כדין (כפי שנפסק) ונותן לה את מבוקשה. מה היה מתרחש לאחר-מכן אצל פקיד האשרות? הדעת נותנת, לפי הבנתי, שהלה היה נענה לבקשת האשרה, בראותו שהמבקשת רשומה כאשתו של אזרח ישראלי: אם פקיד הרישום השתכנע ורשם – האם דווקא פקיד האשרות יערים קשיים? אך נוסף ונניח כי גם פקיד האשרות היה פועל כדין (כפי שנפסק). ואם כן, עלינו להשלים את התמונה ולשער שהיה מסביר לעותרת בערך כך, כלשונה וכרוחה של הלכת **פונק-שלזינגר**:

⁸⁵ פרשת **בן-ארי**, לעיל ה"ש 61, פס' 7 לפסק-דינו של הנשיא ברק (ההדגשה הוספה).

⁸⁶ פרשת **נעמת**, לעיל ה"ש 3, בעמ' 735.

ל'צערי, המצב המשפטי הוא שדינך 'לענין מרשם התושבים כדין אשה נשואה',⁸⁷ אבל להחלטות של פקיד הרישום יש תוקף רק לצורכי המרשם עצמו. אין להן ערך לצורכי החוק שאני מופקד עליו, שהוא חוק הכניסה לישראל. לדאבונך, אין לרישום 'כוח של ראייה או הוכחה לשום דבר',⁸⁸ ולא אוכל להסתמך עליו. איני שופט או פוסק, ולכן גם לתעודת הנישואין הקפריסאית איני יודע איזה ערך לייחס. "בקיצור" – היה הפקיד מסביר לאישה הנדהמת – "עלייך להבין שהרישום במרשם הוא לצרכים סטטיסטיים בלבד, אבל אין כוחו יפה למתן אשרות או לכל צורך מעשי אחר. אולי פנייה לשר תעזור, ומוכן גם שתוכלי לפנות לבית-המשפט ולקבל צו הצהרתי. אבל לעת עתה ידיי כבולות. הבא בתור!"

בכל הכבוד, דומה ששיחה הזויה מעין זו היא חלום-בלהות ליחיד ולמנהל גם-יחד, וגם אין קושי לנחש את התוצאה – כך נדמה לי – אילו הוגשה עתירה לבג"ץ נגד פקיד האשרות. אכן, אילו מלכתחילה נהג פקיד האשרות כפי שהלכת פונק-שליזינגר "מזמינה" אותו לנהוג, דומני שהיינו זוכים להלכה ברורה בעתירה שהייתה מוגשת נגדו: לא ייתכן שכל רשות מנהלית תעשה דין לעצמה; לצרכים מנהליים הרישום הוא תמיד ראייה טובה לנכונותו; ורשויות המנהל חייבות ככלל להסתמך על הרישום במרשם האוכלוסין – בהעדר נסיבות מיוחדות או ראייה לסתור – עד שיבוא בית-המשפט ויפסוק אחרת. רוצה לומר: אילו באמת פעלו הרשויות על-פי האמור בהלכת פונק-שליזינגר, אזי יש להניח שכבר מזמן הייתה ההלכה נהפכת.

כדי להוסיף ולהמחיש את הדברים, הבה נניח שפלוני מבקש להעביר לזוגתו, ללא תמורה, חנות מסחרית המצויה ברשותו. לפי סעיף 62 לחוק מיסוי מקרקעין (שבת, מכירה ורכישה), התשכ"ג-1963, העברה זו תהא פטורה ממס רק אם בני-הזוג נשואים (ואין די שיהיו "ידועים בציבור").⁸⁹ אך כיצד ידע פקיד המס אם בני-הזוג נשואים, אם הוא אינו יכול להסתמך על המרשם?

תשובה אחת עשויה לומר כי פקיד המס ופקיד האשרות, בניגוד לפקיד הרישום, אינם עושים את מלאכתם "לצרכים סטטיסטיים" גרידא. לפיכך אין מנוס מכך שהפקיד הנוגע בדבר יקבע את תוקף הנישואין באופן אינצידנטלי, אך ורק לצורך החלטתו המנהלית. אבל אם זהו הדין – מה הועילו חכמים בתקנתם? אם לפקיד הרישום אין סמכויות שיפוט ואין הוא צריך לעסוק ב"הלכות המסובכות ביותר של תורת

⁸⁷ פרשת פונק-שליזינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 252.

⁸⁸ שם, בעמ' 249.

⁸⁹ ס"ח 156. כך עולה, לפי הבנתי, מן ההוראות וההגדרות שבחוק. אפילו טעיתי – נוכל להניח כי בני-הזוג כבר אינם חיים יחד, אם כי מעולם לא התגרשו והם רשומים עדיין כנשואים. אשר על כן, הטבת-מס תינתן להם – אם בכלל – רק מכוח הנישואין, משום שמבחינה עובדתית הם אינם בגדר ידועים בציבור.

המשפט",⁹⁰ האם פקיד המס או פקיד האשרות טובים ומוסמכים ממנו? זאת ועוד, מה יקרה אם פקיד המס יקבע אחרת מפקיד האשרות ביחס לאותו זוג? הייתכן שכל פקיד לא רק יעשה דין, אלא יעשה דין לעצמו? או שמא תימסר הקביעה לידי הפקיד הראשון שיידרש לנושא, בבחינת "מירוץ סמכויות מנהלי"?

תשובה אחרת עשויה לומר כי פקיד המס ופקיד האשרות, בדומה לפקיד הרישום, צריכים להסתפק בראיה לכאורה לקיום הנישואין. לפיכך, אם תעודת נישואין זרה מספיקה לצורך רישום, אזי היא תספיק גם לצורך מתן אשרת ישיבה או פטור ממס, או לצורך כל החלטה מנהלית כיוצא בזה. אבל אם כך – מה בין פקיד הרישום לעמיתיו הפקידים, ומה בין צרכים "סטטיסטיים" לצרכים "מעשיים"? מדוע יתקבלו כמה וכמה החלטות מנהליות באותה שאלה, ועל-סמך אותן ראיות בדיוק, במסגרת המנהל הציבורי של המדינה? כיצד ייראו פני המנהל – ואנה יבוא הפרט – אם כל "ממלכה מנהלית" תבחן מחדש ותקבע בעצמה, לצרכיה שלה, אם פלוני נשוי או אינו נשוי? ובכן, האין זה נכון וראוי לקבל החלטה מנהלית אחת, אשר תחייב בפועל את כל שדרות המנהל (ותשמש ממילא גם את המגזר הפרטי ואת החברה בכללותה)? האין להפקיד החלטה זו בידי מרשם האוכלוסין, אשר זו מומחיותו ואשר נהנה כל העת מייעוץ משפטי שוטף ומהנחיות היועץ המשפטי לממשלה? האין זו שיטה נוחה וסבירה, הן לפרט והן למנהל? והעיקר: האין זו – פשוט – המציאות?

(ב) אחדות הרישומים במרשם

נשוב להניח שרשויות המנהל אכן פועלות לפי הלכת פונק-שליזינגר, ולכן רואות לעצמן רשות – ואף חובה – לבחון בהקפדה את נכונות הרישום בטרם יסתמכו עליו לשם מתן יתרונות והטבות "מעשיים".⁹¹ דא עקא, הרישום הוא אחד ואחיד לגבי כולם, וסימן-ההיכר "נשוי" ינתן הן למי שנישא בישראל "ברכנות" והן (למשל) למי שנישא בקפריסין בטקס אזרחי. כיצד אפוא ידעו הרשויות להבחין בין זוג "בטוח" לבין זוג שתוקף נישואיו מוטל בספק? טלו למשל פקיד מס, כאמור לעיל, המקבל לידי מסמכי עסקה ללא תמורה בין בעל לאשתו. כיצד ידע אם הזוג שלפניו הוא מהזוגות הנשואים-בוודאות או מהזוגות הנשואים-בספק? שמא ידרוש מכל הזוגות לצרף למסמכי המס גם תעודות נישואין, כדי שידע על אילו נישואין לסמוך ומאילו נישואין להיזהר? שמא יעיין באותן תעודות, ינבור בספרים ויחליט בעצמו (באופן אינצידנטלי, כמובן) בשאלת מעמדם האמיתי של הזוגות המסופקים?

⁹⁰ פרשת פונק-שליזינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 251.

⁹¹ והרי כך הצטוו במפורש – ראו, למשל, פרשת נעמת, לעיל ה"ש 3, בעמ' 745.

נותר עוד להזכיר כי לא רק הרישום "נשוי" הוא אחד ואחיד לגבי כולם, אלא גם הרישום "יהודי"⁹². טלו, למשל, בלגית נוצרייה שעברה גיור רפורמי בבלגיה ואז נישאה ליהודי בטקס אזרחי בקפריסין. בבוא הזוג ארצה תירשם האישה כיהודייה מכוח הלכת **נעמת**, שהרי רישום לחוד ותוקף הגיור לחוד; אך הגם שהגיור והנישואין מוטלים שניהם בספק, הרי על פני המרשם ימצא המתבונן נישואין "רגילים" בין שני יהודים. טלו עתה נוצרייה ויהודי שנישאו בטקס אזרחי בחוץ-לארץ, אלא שרק **לאחר** הנישואין עברה האישה גיור, ואז נרשמה כיהודייה בבואה ארצה. נקל להבין שאפילו מקרה כזה אינו משתקף במרשם – מקרה של נישואי-תערובת לכל הדעות! – שכן במרשם יראה הדבר כמקרה "רגיל" של נישואין בין יהודים. נמצא שפקיד המס, כמו כל פקיד אחר, חייב להיזהר תמיד במה שנגלה לו על פני המרשם. לכאורה אין לו מנוס מלדרוש מכל הזוגות מסמכים מלאים שיעידו על מעמד האישי בהווה ובעבר, לעיין באותם מסמכים עד שיניחו את דעתו, ורק אז להחליט בשאלת המס. ובכן, האם זה הדין? והאם עולה על דעת מישהו לנהוג כך הלכה למעשה?

הלכת **פונק-שלינגר** שבה ומופיעה על דפי הפסיקה, אך במציאות אין נוהגים לפיה וספק אם אפשר לנהוג לפיה. דומה שמבט מקרוב מגלה לעינינו הלכה שיפוטית שאינה יכולה לעמוד על רגליה, וספק אם הצליחה אי-פעם לקום.

3. רישום נישואין כיצירת סטטוס (במישור היחסים שבין בני-הזוג לבין זולתם)

הנה שאלה שהציב השופט זוסמן בפרשת **פונק-שלינגר**: "יש והנישואין ניתנים לביטול ואף על פי כן חיים בני הזוג בשלום עד לסוף ימיהם; מה טעם למנהל לעורר בעיות לגבי תוקפם?"⁹³ והנה התשובה הפשוטה, כפי שראוי לדעתי לאומרה: נישואין קובעים זכויות וחובות לא רק במישור היחסים שבין בני-הזוג לבין עצמם, אלא גם במישור היחסים שבינם לבין זולתם. בין היתר, הם מקנים לבני-זוג – יחד ולחוד – זכויות כלפי המנהל עצמו. לכן אין למנהל עניין להתערב ביחסים בין בני-הזוג לבין עצמם, אבל יש ויש לו עניין בהגדרת היחסים שבינם לבין זולתם, ובפרט בינם לבין המדינה. אין הוא נשמע אם בני-הזוג מסוכסכים ועשויים לעורר בעצמם את שאלת תוקף הנישואין, כל אחד מצידו האחר של המתרס; אבל בוודאי יש למנהל עניין בשאלה מי ומי יוכרו **לפניו** כנשואים ויקבלו ממילא, דה-פקטו, את היחס שמעמד הנישואין מחייב.

לאמיתו של דבר, את השאלה ששאל השופט זוסמן היה ראוי לשאול אותו עצמו: אם בני-הזוג חיים בשלום – מה טעם למנהל לעורר בעיות לגבי תוקף הרישום? מדוע לא ישמש הרישום ראייה לנכונותו, ומדוע לא יסתמכו עליו בכל שדרות המנהל? מדוע

⁹² בג"ץ 230/86 מילר נ' שר הפנים, פ"ד מ(4) 436 (1986). העותרת הייתה גיורת רפורמית, ושר הפנים ביקש להוסיף את המילה "נתגייר/ה" לצד רישומה. נקבע כי הרישום "יהודי" הוא אחד ואחיד, וההבחנה בין יהודים שונים אסורה.

⁹³ פרשת **פונק-שלינגר**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 252.

יחיו בני-הזוג באי-ודאות כל אימת שייזקקו לשירותיו של משרד ממשלתי? מדוע כל רשות מנהלית רשאית "לא לקבל את הפרטים [הרשומים] כממצא ואף לא להתחשב בהם",⁹⁴ ולגרום בכך מצוקה גדולה לנרשמים ואנדרלמוסיה רבתי במנהל עצמו? פעם נוספת עלינו לשוב מדיני המרשם אל המציאות. הלכה למעשה, רישום נישואין (ורישום המעמד האישי בכלל) מהווה בעצמו מרכיב של מעמד. הוא אינו רק דקלרטיבי, אלא קונסטטיטויטיבי. מקום שהרישום נפוץ ומסתמכים עליו, ואין בררה אלא להסתמך עליו, הרי הוא עצמו יוצר מעמד, בדין ובמציאות גם-יחד. זהו מעמד של "נישואין רשומים". ואם לומר זאת בקצרה, אזי ברוב המקרים מוטב לאדם להיות רשום כנשוי מבלי שיהא נשוי-לפי-דין מאשר להיות נשוי-לפי-דין מבלי שיהיה רשום. לא באנו למצות כאן את סוגיית הנישואין ותחליפי הנישואין, שהיא כידוע רחבה ומורכבת מאוד. די אם נאמר שיש "נישואין לכל דבר", יש "ידועים בציבור", יש "נישואין לא-רשומים" (כגון קידושין פרטיים) ויש גם "נישואי-מרשם" – נישואין ששאלת תוקפם לוטה בערפל, אך בדרך-כלל רק בני-הזוג עצמם עשויים לעוררה במישור היחסים שביניהם, ובינתיים מכירים בהם כנשואים לכל דבר במישור היחסים שבינם לבין זולתם. נישואי-מרשם יוכרו אפוא לצרכים רבים ומגוונים של מנהל ציבורי; לצורכי השירות הצבאי; לצורכי מקום העבודה; לצורכי הבנק המסחרי; לצורכי בעל דירה פרטית (המוכן להשכירה רק לזוג נשוי ומבקש לראות תעודת-זהות); לצורך רבדים רבים ועמוקים של חיי יומיום במסגרת החברה; ואפילו לצורכי הליך שיפוטי, כדי לשלול, למשל, כשרות של בן-זוג להעיד לחובת בן-זוגו במשפט פלילי.⁹⁵

4. ההיבט הדיוני של פרשת פונק-שלזינגר

אגף העלייה והמרשם דחה את בקשת הרישום של גב' פונק-שלזינגר בנימוק שהנישואין אינם תופסים, אך הוסיף כי "הצדדים – אם רצונם בכך – רשאים לפנות לבית המשפט המחוזי ולקבל הכרעה בדבר".⁹⁶ משום-מה מצא השופט זוסמן פגם דיוני בהחלטה זו: "אם יש צורך בהכרעה שיפוטית, על שום מה תפנה המבקשת לבית

⁹⁴ שם, בעמ' 246, ציטוט מתוך ס' 4 להנחיות הרישום.

⁹⁵ ראו ת"פ (שלום כ"ס) 354/83 מדינת ישראל נ' חשמטי, פ"מ מו(3) 475, 480-481 (1993): "את סעיף 3 לפקודת הראיות יש למלא תוכן משני מקורות כאחד... (1) אלו המופיעים במרשם האוכלוסין כזוג נשוי... (2) אלו המוכרים על פי הדין הדתי כבני זוג." ראו עוד יעקב קדמי על הראיות כרך א 389 (2003).

⁹⁶ פרשת פונק-שלזינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 244. שתי נקודות ראויות כאן לציון. ראשית, הובהר בהחלטת האגף כי הנישואין "אינם תופסים לגביו. החוק האישי החל עליו... אינו מאפשר נישואי תערוכת" (ההדגשות הוספו). כלומר, אפשר שמצבה האישי של בת-הזוג שונה מזה של בן-הזוג, כפי שראינו לעיל. שנית, לפי פסק-הדין נפלה הכרעת האגף ביום 15.3.1962, אבל ראינו שהבקשה לרישום ולקבלת תעודת-זהות הוגשה רק ב-19.3.1962. נותר רק לומר שהבקשה בוודאי לא הוכרעה עוד בטרם הוגשה – והרי לנו פגם נוסף בפסק-הדין, נוסף על אלה שראינו ועוד נראה.

המשפט המחוזי דווקא; כלום לא תוכל להביא פסק דין של בית דין דתי מוסמך?⁹⁷ ועל שאלה תמוהה זו נוכל רק להשיב בשאלה משלנו: איזה **בית-דין דתי** היה עשוי לתת לעותרת פסק הצהרתי המאשר את תוקפם של נישואי-תערובת שנערכו בטקס אזרחי? שמא אצה הדרך לבית-המשפט למצוא פגמים בעמדת המשיב, ומטעם זה נפלו לא-מעט פגמים דווקא בפסק-הדין?⁹⁸

אך נשוב אל העיקר: מדוע באמת לא פנו בני-הזוג לבקש צו הצהרתי בהליך אזרחי, שיקבע כי הם נשואים לפי חוקי המדינה? ראינו כבר שגב' פונק-שליזינגר נזקקה להליך מהיר שיוכל להבטיח לה ישיבת-קבע בארץ, ולשם כך היה עליה לבחור בעתירה מנהלית נגד שר הפנים. אבל התשובה המלאה מורכבת מעט יותר, והמפתח לה טמון לדעתי במאזן מחושב של רווח והפסד, אשר קבע תקדים דיוני חשוב הנשמר עד היום.⁹⁹

(א) מאזן הרווח וההפסד בהליך מנהלי של בקשת רישום

אילו תבעו בני-הזוג פסק הצהרתי בהליך אזרחי, כפי שהומלץ להם באגף המרשם, הם היו צפויים כמדומה לאחת מכמה תוצאות אפשריות. **ראשית**, במקרה הטוב, היו מקבלים צו הצהרתי כמבוקש שהיה מסדיר את מעמדם כזוג נשוי לכל דבר. אלא שהסיכויים לצו כזה היו כמובן קלושים מאוד. **שנית**, במקרה הפחות-טוב, הם היו מקבלים הצהרה על מעמד מפוצל, קרי: האישה נשואה והבעל רווק, כפי שטען פרקליטם בבג"ץ. אבל גם הסיכויים לצו כזה נראו בוודאי נמוכים. וחשוב מכך: בניגוד לקביעה אינצידנטלית בבג"ץ במסגרת הליך בין גב' פונק-שליזינגר לבין שר הפנים, פסק אזרחי של "סטטוס מפוצל" היה קובע במישורין כי היא נשואה והוא רווק, ומובן שסטטוס כזה היה גורם להם קשיים ניכרים בינם לבין עצמם ומעניק להם אך מעט במישור היחסים שבינם לבין זולתם. **שלישית**, במקרה שאף הוא אינו טוב, בית-המשפט עלול היה לסרב לפי שיקול-

⁹⁷ שם, בעמ' 245.

⁹⁸ יצוין עוד כי ס' 15 להנחיות הרישום – אשר צוטטו כפי שראינו בהרחבה רבה – קבע במפורש שהסמכות לגבי נישואי-תערובת נתונה לבית-המשפט המחוזי. אבל דווקא סעיף זה לא צוטט בפסק-הדין.

⁹⁹ כאמור במבוא לפסק-הדין (בעמ' 231), פרקליט העותרת היה יוסף בן-מנשה, שקנה לו שם בפרשות מפורסמות רבות שעסקו במעמד האישי ובסוגיות המרשם בפרט. לבד מפרשת **פונק-שליזינגר**, לעיל ה"ש 1, די לציין את חלקו בפרשות כגון **גורפינקל-חקלאי**, לעיל ה"ש 16; בג"ץ 359/66 **גיתיה נ' הרבנות הראשית**, פ"ד כב(1) 290 (1968); בה"נ 1/72 **הולצמן**, פ"מ כו(2) 85 (1972); בג"ץ 482/71 **קלרק נ' שר הפנים**, פ"ד כז(1) 113 (1972); בג"ץ 51/69 **רודניצקי נ' בית הדין הרבני הגדול לערעורים**, פ"ד כד(1) 704 (1970); בג"ץ 130/66 **שגב נ' בית הדין הרבני האזורי**, פ"מ כא(2) 505 (1967); בג"ץ 147/70 **שטרמן נ' שר הפנים**, פ"ד כד(1) 766 (1970); ע"א 448/72 **שי"ק נ' היועץ המשפטי לממשלה**, פ"ד כז(2) 3 (1973); פרשת **שלה**, להלן ה"ש 134; פרשת **ש"ס**, לעיל ה"ש 58; וכן את העתירה שהגיש בעצמו בעניין ילדיו – בג"ץ 4/69 **בן מנשה נ' שר הפנים**, פ"ד כד(1) 105 (1970). רוצה לומר: הדעת נותנת לא רק שהפרקליט היה מחויב מאוד למטרה שניסו לקוחותיו להשיג, אלא שדרכו הייתה מחושבת וכל השיקולים נשקלו יפה.

דעתו להושיט לבני-הזוג סעד הצהרתי, מבלי לקבוע דבר לגופו של עניין; או לקבוע כי הם לא הצליחו להוכיח את מעמדם, ומטעם זה לא יזכו בהצהרה שביקשו. מוכן שגם תוצאה כזאת, הגם שלא היה בה מעשה בית-דין פוזיטיבי, הייתה משאירה את בני-הזוג במצב טוב פחות מזה שבו התחילו. **רביעית**, במקרה הגרוע, היה בית-המשפט דוחה את התביעה, קובע במישורין כי הנישואין אינם תופסים, וסותם את הגולל על המאבק. קיצורו של דבר, הסיכוי בבית-המשפט היה קלוש, והסיכון – גבוה.

זאת ועוד אלה. **ראשית**, במסגרת בקשה לפסק הצהרתי היו בני-הזוג נדרשים להוכיח את תוקף הנישואין לגופם, לפי נטל ההוכחה האזרחי, ואילו בג"ץ היה עשוי להסתפק – ואכן הסתפק – בראיה לכאורה לקיום הטקס. **שנית**, אז כהיום, הליך אזרחי היה מן הסתם יקר וממושך בהרבה מהליך מנהלי בבג"ץ. **שלישית**, ספק רב אם ערכאה אזרחית הייתה נכונה לדון בהצהרה על תוקף הנישואין מבלי **ששני** בני-הזוג יעמדו לפני כצדדים. לעומת זאת, כפי שראינו, העתירה לבג"ץ הוגשה על-ידי האישה בלבד. לכן, אפילו הייתה עתירתה בבג"ץ נדחית, ואפילו היה נקבע באופן אינצידנטלי שהנישואין אינם תופסים, הרי למר שלזינגר לא היה יומו בבית-המשפט, ואפשר שהיה זוכה בו בהזדמנות אחרת. ההליך בבג"ץ, אם כן, היה יכול לשמש זירה להפרחת "בלון-ניסוי": היה אפשר להיווכח כיצד יתייחסו השופטים אל טיעון הסטטוס המפוצל – טיעון שהשופט זילברג אומנם דחה אך ראה כרציני – ואז להיערך לקראת הליך אזרחי ככל שיידרש.

אם עשו בני-הזוג מאזן של רווח והפסד כאמור לעיל, הרי סופם שצדקו ללא סייג, וממילא סימנו את הדרך לבאים אחריהם. הגיעו בעצמכם: מצד אחד הליך אזרחי יקר וממושך, אשר דורש הוכחה **מלאה** של המעמד האישי, אשר סיכווי לוטים בערפל אם לא גרוע מזה, ואשר כרוכה בו סכנה לקביעת מעשה בית-דין במקרה של כישלון; ומן הצד האחר הליך מנהלי זול וקצר, אשר מסתפק בהוכחה **לכאורה** של המעמד המבוקש, אשר קביעתו לגבי המעמד אינצידנטלית, אשר תיתכן אחריו "הזדמנות שנייה", ואשר עם כל זאת עשוי להוביל למתן סעד השווה בערכו – כמעט לכל דבר – לפסק אזרחי. אך טבעי לבחור בדרך הקלה יותר והמסוכנת פחות: רכישה עקיפה של מעמד דה-פקטו ועימו רוב-רובם של יתרונות המעמד דה-יורה, וזאת לא במסגרת הדין המהותי המיועד להסדיר מעמד זה, אלא מכוח דיני המרשם ובמסגרת הליך מנהלי גרידא.

(ב) התבססות התקדים הדיוני

התקדים הדיוני כאמור לעיל לא רק נשמר עם השנים, אלא צבר תאוצה. בפרשת **ברנר-קדיש**¹⁰⁰ היו העותרות בנות-זוג לחיים, אזרחיות ישראל תושבות קליפורניה, שאחת מהן ילדה בן והאחרת אימצה אותו על-פי צו אימוץ שניתן בקליפורניה. בבואן ארצה ביקשו השתיים לרשום את האימוץ, אך פקיד הרישום סירב בטענה שלא ייתכנו שני

¹⁰⁰ בג"ץ 1779/99 **ברנר-קדיש נ' שר הפנים**, פ"ד נד(2) 372 (2000).

הורים בני אותו מין. בהסתמך על הלכת פונק-שליזינגר התקבלה העתירה ברוב דעות, ועל ההיבט הדיוני העיר שופט המיעוט: "...מרבית טיעוני העותרים הם בדבר נפקות הרישום ובדבר חשיבות ההכרה באימוץ. בפועל, העותרים אינם דורשים רישום גרידא, אלא הם מחפשים הכרה דה פקטו באימוץ. לשם כך היה עליהם לפנות מלכתחילה לבית המשפט המוסמך."¹⁰¹ סוף דבר האימוץ נרשם: העותרות זכו לפיכך בהכרה דה-פקטו בהורותן המשותפת, וזאת לא על יסוד דיני האימוץ ואף לא מתוקף ההכרה בפסק זר לפי כללי המשפט הבין-לאומי הפרטי, אלא אך ורק מכוח הקביעה המנהלית שפקיד הרישום חייב לרשום.¹⁰²

כיוצא בזה נפסקה לאחרונה הלכת בן-ארי,¹⁰³ שבה הוחלט לרשום כנשואים כמה זוגות של גברים שנישאו זה לזה בקנדה. שוב קבע בית-המשפט כי הוא אינו דן בסטטוס אלא רק ברישום, ושוב מדובר ברישום אשר מביא, הלכה למעשה, לידי שינוי הסטטוס עצמו. אדרבה, אין כמו דברי העותרים, מבקשי הרישום, להעיד שבקשת הרישום היא רק כותרת דינית, ולמעשה לא הרישום הוא העיקר אלא המעמד הנלווה אליו:

העותרים... מבקשים [ליטול] חלק במוסד הנישואין, באופן חוקי ומוכר, תוך קבלת הלגיטימציה החברתית הנלווית לנישואין, ותוך קבלת מספר רב של זכויות, חובות, הטבות וחייבים הנלווים לנישואין... העותרים מבקשים, איפוא, כי יוכרו נישואיהם החוקיים... מעבר לפגיעה הסמלית, החברתית והרגשית... גורם סירובו של המשיב לפגיעה כלכלית ממשית ומשמעותית בעותרים... מדינת ישראל, בדומה לשאר מדינות העולם, מעניקה הטבות וזכויות רבות לבני זוג נשואים... המעוגנות בחקיקה [כאן מופיעה רשימה ארוכה של זכויות וקבוצות של זכויות]... ההשלכות הכלכליות של שאלת הנישואין הן עצומות... מבחינה זו, גם הזכויות שהוכרו בצורה ספוראדית בחקיקה ובפסיקה בישראל, וגם מוסד "הידועים בציבור", אף אילו היה חל... אינם נותנים מענה ופתרון הולמים... הלכת פונק שליזינגר וההלכה הפסוקה בעקבותיה הכירה,

¹⁰¹ שם, בעמ' 384. ראו גם מובאות מן העתירה אצל שאוה "רישום אימוץ זר", לעיל ה"ש 61, בעמ' 118-119.

¹⁰² גם אם נניח להיבט הדיוני, דומה שהרבה נעלם מדעת הרוב בפרשה זו – הכל כפי שאמור בדעת המיעוט. ראו גם שאוה, שם. פסק-הדין ניתן בחודש מאי 2000, ועד מועד כתיבתן של שורות אלה – אמצע 2007! – תלוי ועומד לגביו הליך של דיון נוסף בדנג"ץ 4252/00 שר הפנים נ' ברנר-קדיש. האין גבול להתמשכות ההליכים?

¹⁰³ לעיל ה"ש 61.

הלכה למעשה, בנישואין של בני זוג ישראלים, אשר נערכו כדין בחו"ל...¹⁰⁴

עינינו הרואות: מבקשי הרישום מדגישים את חשיבות הרישום בכל נימי חייהם, הן במישור החברתי-הרגשי והן במישור הכלכלי-המשפטי; ובדומה למדינה ולרוב-רובו של הציבור, נדמה שהם מתקשים בעצמם להבחין בין רישום דה-פקטו לבין הכרה דה-יורה. כך העותרים – ועדיין בית-המשפט בשלו: "לא מונחת בפנינו כלל בקשה להכיר בנישואים בין בני זוג מאותו מין שנערכו מחוץ לישראל... כל שמונח לפנינו, ואשר הלכת פונק שלזינגר מבקשת לפתור, הוא שאלת הרישום – רישום ולא הכרה."¹⁰⁵ הנה כי כן, לא רק מהמציאות "בשטח" מתעלמים כיום, אלא אפילו מהמציאות המתגלה בטיעוני העותרים מבקשי הרישום. העמדת-הפנים נמשכת, ובלבד שהלכת פונק-שלזינגר תמשיך למשול בכיפה.

ג. "התפיסה הסטיסטית" של מרשם האוכלוסין

כל כמה שהעובדות ואפילו העתירות טופחות על פניו, אין בית-המשפט זו מעמדתו שהמרשם נועד למטרות סטיסטיות ונעדר תוצאות של ממש. אפילו המרשם מצית להבות והציבור כולו צועק "אש" – עדיין בית-המשפט נד להם בראשו (אם כי בהרכבים הולכים וגדלים), ומתחזק בדעתו כי טעות בידם ואין אש כלל. כה תמוהה הגישה הסטיסטית וכה מנותקת ממצאות החיים, בכל הכבוד, עד שמתעורר הצורך לבחון אותה מעט יותר מקרוב, לברר מניין באה, ולבחון אם התקבלה באמת אפילו על דעתו של בית-המשפט עצמו.

1. סטיסטית אנונימית ורישום פרסונלי

"התפיסה הסטיסטית" של המרשם לוקה בראש ובראשונה בהבנה שגויה, כאילו פרטי הרישום של הפרט הם בגדר סטיסטית, וכאילו מרשם אוכלוסין הוא סוג של מפקד אוכלוסין. ולא היא: רישום פרסונלי אינו סטיסטית, כשם שהמרשם אינו מפקד. עיקרו של המרשם הוא תיעוד וזיהוי של הפרט, ואילו עיקרה של סטיסטית הוא תיעוד ומעקב אחר הכלל. המרשם שמי, ואילו הסטיסטית אנונימית. לא לחינם המרשם מנוהל על-ידי מנהל האוכלוסין במשרד הפנים, ואילו מפקדי האוכלוסין נערכים על-ידי הלשכה המרכזית לסטיסטית, שאין לה כל עניין באדם היחיד. הלכה למעשה, מרשם האוכלוסין אינו אלא מאגר של נתונים אישיים, אשר משרטטים את דיוקנו של הפרט ומלווים אותו בכל אשר ילך.

¹⁰⁴ עתירת בן-ארי, פס' 10-11, 21, 47-49, 101 לכתב-העתירה www.gogay.co.il/Upload Files/media/Article/BGZ_021105.rtf

¹⁰⁵ פרשת בן-ארי, לעיל ה"ש 61, פס' 22 לפסק-דינו של הנשיא ברק.

ודוק: ניתן להשתמש במרשם לצרכים סטטיסטיים. ניתן לסכם באופן אנונימי קבוצה גדולה של רישומים פרסונליים בסעיף הדת, למשל, ואז לקבוע כי שיעור הלא-יהודים בעיר "דמיונה" הוא עשרים אחוזים.¹⁰⁶ אבל כל אימת שנתון כגון דת או מצב אישי נקשר אל שמו של נרשם ספציפי ומשמש לזיהוי, אחת דינו לצאת מעולמה האנונימי של הסטטיסטיקה ולחדור מייד, לטוב ולרע, אל עולמו של הפרט ואל מערכת יחסיו עם המדינה ועם החברה. למרבה הצער, נראה שהבחנה זו בין סטטיסטיקה לבין רישום פרסונלי, על-אף חשיבותה הרבה, אבדה לחלוטין בדין הקיים.

מעבר לים נודעת חשיבות משפטית עצומה לסטטיסטיקה (האמיתית), אשר לא נוכל לעמוד עליה אף על קצה המזלג.¹⁰⁷ אצלנו היא עומדת בצל המחלוקות על הרישום הפרסונלי, אם כי חשיבותה שרירה וקיימת. טלו, למשל, את חוק שעות עבודה ומנוחה,¹⁰⁸ האוסר על בעל חנות לסחור בחנותו בשבת. מה הדין אם פלוני בעל חנות טוען כי הוא נוצרי, למשל, ומבקש לסחור בשבת ולנוח ביום ראשון? סעיף 9א(ג) לחוק האמור קובע שיוכל לעשות זאת, ובלבד שהחנות נמצאת בתחומה של רשות מקומית שלפחות רבע מכלל תושביה הם לא-יהודים (לפי קביעת הרשות). פלוני יוכל אפוא לסחור בשבת בהתקיים שני תנאים: הוא עצמו נוצרי, ולפחות רבע מכלל התושבים הם

¹⁰⁶ מפקדי אוכלוסין עשויים בעצמם להישען על נתוני המרשם. המגמה המודרנית היא להעדיף "מפקד משולב", קרי, מפקד הנשען הן על ביקור בבתי נפקדים (מפקד מסורתי) והן על מידע הקיים במאגרים מנהליים (מפקד מנהלי) ובראשם מרשם האוכלוסין. ראו אתר האינטרנט של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה www.cbs.gov.il, ובמיוחד הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה **מפקד האוכלוסין והדיוור 2008: המפקד המשולב 1-6 (2005)** www.cbs.gov.il/mifkad/census2008_h.pdf. מסתבר, למשל, שפוקדי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לומדים על דתו של נפקד מן הנתון שהם מוצאים לגביו במרשם (אף שהחוק קובע כי נתון זה אינו ראיה לנכונותו). ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה **טירה – ממצאים מסקר שנערך בשנת 2004 כהכנה למפקד המשולב הארצי 6 (2006)** www.cbs.gov.il/mifkad/profil_1.pdf: "דת – הדת של האדם כפי שהיא רשומה במרשם התושבים" (בפרק הגדרות).

¹⁰⁷ החוקה האמריקנית מחייבת עריכת מפקד אוכלוסין כל עשר שנים. על משמעות המפקד וההיסטוריה שלו באופן כללי ראו: MARGO ANDERSON & STEPHEN FIENBERG, WHO COUNTS? THE POLITICS OF CENSUS-TAKING IN CONTEMPORARY AMERICA (2001) (במיוחד בעמ' 167-190, העוסקים בנתונים הסטטיסטיים על גזע ומוצא אתני). לכתובה סביב המפקד האחרון של שנת 2000 ראו, למשל: Note, *Race, Rights and Remedies: Census Sampling and the Voting Rights Act*, 114 HARV. L. REV. 2502 (2001); David Goldin, *Number Wars: A Decade of Census Litigation*, 32 U. TOL. L. REV. 1 (2000); Naomi Mezey, *Erasure and Recognition: The Census Race and National Imagination*, 97 NW. U. L. REV. 1701 (2003); Nathaniel Persily, *Color by Numbers: Race, Redistricting, and the 2000 Census*, 85 MINN. L. REV. 899 (2001); Naomi Zack, *American Mixed Race: The U.S 2000 – Census and Related Issues*, 17 HARV. BLACKLETTER L.J. 33 (2001).

¹⁰⁸ חוק שעות עבודה ומנוחה, התשי"א-1951, ס"ח 76.

לא-יהודים. התנאי הראשון פרסונלי ונוגע לבעל החנות, בעוד התנאי השני הוא בגדר סטטיסטיקה המאפיינת ציבור אנונימי שלם. השאלה הפרסונלית והשאלה הסטטיסטית נפרדות זו מזו ולכל אחת מהן חשיבות מכרעת, אולם דתו של פלוני בעל החנות אינה "סטטיסטיקה" כלל ועיקר.¹⁰⁹

2. מהותם של פרטי הרישום

(א) אמינות המרשם וההבחנה בין פרטי רישום שונים

בפרשת פונק-שלינגר ציין השופט זוסמן כי "חומר סטטיסטי... יכול שיהא נכון ויכול שיהא לא-נכון, ואיש אינו ערב לנכונותו".¹¹⁰ אבל אפילו עסקינן בסטטיסטיקה – היכן כבודה של סטטיסטיקה ממלכתית-רשמית? במה חטא המרשם שכך מתייחסים אליו, כאילו אין נפקא מינה אם החומר האצור בו נכון או לא-נכון? שבע שנים חלפו, ובפרשת שליט נקט השופט זוסמן עמדה מרוככת יותר: "סטטיסטיקה מן הראוי שתהא נכונה ככל האפשר, אך איש לא ייתן בה אמון מוחלט הואיל ולא ניתן להשיג דיוק מוחלט".¹¹¹ עם עמדה זו אנו מסכימים, ונותר רק לתת לה ביטוי בדיון. המרשם הרי מעולם לא התיימר לדיוק מוחלט ולא ביקש אמון מוחלט. אף לא באחד מפרטי הרישום.¹¹² אך מדוע לא יגיע לרמה סבירה ואפילו טובה של דיוק במדינה מודרנית, ומדוע לא יינתן לו תמיד משקל ראיתי כלשהו, הכל לפי נסיבות העניין?

בכל הכבוד, אמינות המרשם ומהותו אינם נגזרים מכך שהמידע הקיים בו מכונה (בטעות) "חומר סטטיסטי", אלא מטבעם של פרטי המידע השונים, מן המקור המשמש לאיסופם ומן התכלית שלשמה הם נרשמים. למשל: "המען" הוא פרט רישום שיכול להשתנות תדיר ואשר נמסר ביוזמת הפרט ובאחריותו, ולפיכך אמינותו נמוכה יחסית. לעומת זאת, "תאריך הלידה ומקומה" הם נתונים שאינם משתנים לעולם ואשר מתועדים ברגיל באחריות רופא או מוסד רפואי, ולפיכך אמינותם גבוהה למדי. כיוצא

¹⁰⁹ נוכל כמובן להצביע על דוגמאות נוספות. חוק הרבנות הראשית לישראל, התש"ם-1980, ס"ח 965, מסדיר, בין היתר, את הליכי הבחירה של הרבנים הראשיים. על חברי האספה הבוחרת לבוא מן היישובים שיש בהם המספר הגדול ביותר של תושבים יהודים, "ותעודה של שר הפנים תשמש ראיה חותכת לכך". מניין לשר הפנים מספר היהודים בכל יישוב? מן המרשם, כמובן. נותר רק להיווכח שאוסף של רישומים פרסונליים בסעיף הדת, אשר אפילו לכאורה אינם ראיה לנכונותם, נעשים בהצטרפם יחד ראיה חותכת. טלו עוד את הצו לעידוד השקעות הון (קביעת התחומים של אזורי פיתוח), התשס"ג-2002, ק"ת 6214, הקובע כי "אזורי תעשייה ביישובי מיעוטים" יזכו בסיוע ממשלתי. מהו "יישוב מיעוטים"? לפי ס' 2 (4), "יישוב ש-80% מתושביו אינם יהודים, על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה" (נתונים שהם עצמם שאובים מהמרשם).

¹¹⁰ פרשת פונק-שלינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 249.

¹¹¹ פרשת שליט, לעיל ה"ש 24, בעמ' 510.

¹¹² יורשה לנו גם להעיר כי אמון מוחלט ודיוק מוחלט אין במשפט כלל, ואשרי המאמין אם ימצאם במקום אחר.

בזה, "הלאום" הוא פרט רישום שמהותו ומטרתו אינם בהירים, ואף לא ברור כיצד לתומכו בראיות, ואילו "אזרחות" היא מעמד משפטי רשמי, קל יחסית להוכחה ובעל השלכות מוגדרות. כל אלה אצורים באותו מרשם ומכונים לעיתים "סטטיסטיקה". אולם לכל אחד מהם אופיו שלו, אמינותו שלו, והתכליות המיוחדות שהוא משרת.

(ב) רישום המין והשם הפרטי: המחשה קצרה של חשיבות הרישום הפרסונלי

רישום המין אינו מסב קושי בדרך-כלל. אולם מה למשל דינו של טרנסג'נדר, אשר נולד עם איבר מין גברי אך מרגיש ומתנהג כאישה (או להפך)? האם די בהצהרה בתום-לב כדי שזכר יירשם כנקבה? ומה לגבי טרנס-סקסואל, קרי, אדם שעבר ניתוח לשינוי מין? בפועל משרד הפנים מוכן לשנות את רישום המין רק בעקבות ניתוח. אלא שהטרנסג'נדרים ברובם המכריע אינם עוברים ניתוח כזה, והם נידונים אפוא למצוקה גדולה כמעט בכל תחומי החיים, כנשים הנושאות תעודות-זהות של גברים (או להפך).¹¹³ טלו למשל את סעיף 211 לחוק העונשין,¹¹⁴ הקובע מאסר שנה ל"גבר הנכנס בלבוש אשה למקום המיוחד לנשים" – ומייד אתם עומדים על קשייו של אדם שזהותו הרשומה עומדת בסתירה לזהותו הרגשית, הגופנית והמגדרית.

אם שינוי ברישום המין מחייב לעת עתה ניתוח – מה הדין, בהקשר זה, לגבי שינוי השם הפרטי? לכתחילה הסכים משרד הפנים לשנות שם גברי (יהודה) או נשי (יהודית) לשמות דו-מיניים בלבד (כגון שרון), אך סירב לשנות שם גברי לשם נשי ולהפך. באשר חדש והביא רוח חדשה: בחודש יוני 2004 קבע שר הפנים פורז, ברוח העקרונות הליברליים של מפלגתו, כי טרנסג'נדרים יוכלו לשנות את שמותיהם גם ללא ניתוח לשינוי מין.¹¹⁵ נותרה סוגיית הרישום בפרט "המין" עצמו, ומי יודע מה ילד יום. הרי נקל להבין את קשייו של גבר-מלידה שתצלומו בתעודת-הזהות נחזה כתצלום אישה ואשר ייתכן אף ששינה את שמו מיהודה ליהודית – ובכל-זאת ליד תצלומו ושמו הנשיים התעודה מציינת כי מדובר בזכר. אכן, קשים חייהם של מר יהודית כהן או גברת יהודה לוי. הרישום ושינויו אינם "סטטיסטיקה" מבחינתם אלא עולם ומלואו; ומצוקתם ממחישה היטב כי רישום ממלכתי – להבדיל מרגש פנימי – הוא אחד המפתחות המכריעים למעמדו של אדם בחברה.

¹¹³ ראו פרוטוקול ישיבה מס' 130 של ועדת הכנסת לקידום מעמד האישה, הכנסת ה-15, 3478 (27.6.2001) www.knesset.gov.il/protocols/data/html/maamad/2001-06-27.html, תחת הכותרת "טראנסג'נדרים – בעיות ייחודיות". ראו עוד את המסמך "דע את זכויותיך" שהכינה בשנת 2005 חברת-הכנסת אתי לבני, יושבת-ראש הוועדה לקידום מעמד האישה, אשר פירט, בין היתר, את זכויות הטרנסג'נדרים: www.knesset.gov.il/committees/heb/material/data/mammad2005-02-22.doc.

¹¹⁴ חוק העונשין, התשל"ז-1977, ס"ח 864.

¹¹⁵ המדיניות הנוכחית נקבעה לאחר התייעצות עם היועץ המשפטי לממשלה. ראו את המסמך "דע את זכויותיך", לעיל ה"ש 113, בעמ' 7.

(ג) רישום דת ולאום כציון של זיקה לקולקטיב

רישום תאריך הלידה נועד לציון עובדה ותו לא. ייתכן אומנם שתאריך לידתו של פלוני אינו ידוע או אינו ניתן להוכחה, ובמקרה כזה יירשם רק תאריך משוער או מקורב; אך יום לידתו של אדם הוא מכל מקום בגדר עובדה, בין אם הוא ידוע ובין אם לאו. כיוצא בזה, רישום המצב האישי משקף עובדה ומשפט גם-יחד: שאלה עובדתית היא אם פלוני קיימו טקס ומה עשו בו, אך שאלה משפטית היא אם היה באותו טקס כדי לעשותם נשואים. נוכל עוד לומר שרישום המין משקף בדרך-כלל תכונה הטבועה באדם מלידתו. ושונה מכל אלה השם הפרטי, שהוא מעין סימן-היכר שהפרט מייחס לעצמו (או שהוריו מייחסים לו), ובדרך-כלל אין עליו עוררין. אבל מה נועד לציון רישום הדת והלאום? האם דת ולאום הם בגדר עובדה? עירוב של עובדה ומשפט? תכונה מלידה? סימן-היכר? שמא דבר-מה אחר?

דת היא עולם נפשי-פנימי של אמונות ודעות, ובה-בעת גם תרבות-חיים וקולקטיב מאורגן וממוסד. ציון הדת יכול אפוא להתפרש בשני אופנים: כשאלה בדבר אמונתו הפנימית-האישית של הנרשם (faith) או כשאלה בדבר זיקתו הקבוצתית-המוסדית (religious affiliation). השאלה הראשונה אינטימית ועיקרה זהות, ואילו השאלה השנייה מנהלית-חברתית ועיקרה זיהוי. למרבה הצער, גם הבחנה זו טושטשה כמעט לחלוטין. לאמיתו של דבר, עניינם של המרשם ותעודת-הזהות אינו זהות, כי אם זיהוי (על-אף המונח המטעה "תעודת-זהות"); לא מהותו של אדם, אלא מיהותו. אבל דווקא התפיסה הסטטיסטית, שכה השתדלה להדגיש את ההיבט הטכני של הרישום, נטפלה מראשיתה אל הרגשות הסובייקטיבית של הנרשם, אל תום-ליבו ואל זכותו להגדיר את זהותו – כאילו איסוף "חומר סטטיסטי" כרוך בביורור רגשות רליגיוזיים, כאילו בירורקריה של רישומים עוסקת בשאלות אינטימיות של זהות, וכאילו למדינה ולפקידיה יש עניין או רשות לעסוק בעולם הדעות והאמונות של הפרט.

בשינויים המחויבים, שלא נוכל כאן להאריך בהם, הלאום דומה מבחינה זו לדת. כמו "דת", גם "לאום" עשוי להתפרש הן כתודעה אישית-פנימית והן כזיקה קבוצתית-חיצונית; ושוב נקל להבין כי עניינו האמיתי של המרשם אינו בנפשו של אדם פנימה, אלא בזיקותיו החיצוניות כפרט בקרב הכלל.¹¹⁶

ודוק: השתייכות לקולקטיב היהודי עשויה כמוכן להעיד על אמונה שבלב, כשם שחברות במפלגה עשויה להעיד על דעה פוליטית. כך גם להפך – דעה ואמונה עשויות להעיד על זיקה קבוצתית. עם זאת, המתאם בין זיקה קבוצתית לבין אמונה שבלב רחוק מאוד משלמות: מחד גיסא, רבים אינם מוכרים כחלק מן הקולקטיב היהודי ובכל-זאת

¹¹⁶ הלאום חסר בדרך-כלל את הגיבוש המוסדי-הנורמטיבי האופייני לדת או למדינה. אין הוא מקיים, למשל, בית-דין משלו – בית-דין לאומי – לצד בתי-המשפט של המדינה ובתי-הדין הדתיים; וממילא איש אינו מוסמך, או אף רואה עצמו מוסמך, לקבוע באופן נורמטיבי אם פלוני נמנה עם חברי הלאום. ודוק: מדינת-הלאום באה לכאורה בנעלי הלאום עצמו, אך בעשותה כן נטלה על עצמה להסדיר זיקה אזרחית, ולא לאומית.

מקבלים עליהם את עול הדת והאמונה היהודית;¹¹⁷ ומאידך גיסא, רבים-רבים נמנים עם הקולקטיב היהודי ללא עוררין, ובכל-זאת רחוקים מאוד מעיקרי האמונה הדתית.¹¹⁸ נמצא שלפחות לצורכי רישום מנהלי – בפנקס מפלגה או במרשם אוכלוסין – אין אלא להתמקד במה שנגלה לעין, ולא במה שצפון בלב.¹¹⁹ מרשם אוכלוסין של מדינה ליברלית אינו תוהה – ואסור לו שיתהה – על עולמו הפנימי של הנרשם, אלא עניינו במציאות הנגלית, בזיקות השונות שיש לאדם אל זולתו ובמעמדו הממשי של הפרט בקרב הכלל.

3. מקורות התפיסה הסטטיסטית

מניין אפוא "הגישה הסטטיסטית" למרשם, הנראית כה שגויה ונטולת יסוד? נזכר בדיון על הצעת פקודת המרשם משנת 1949 – אותו דיון שנוהל בחופזה ימים ספורים לפני כינוס הכנסת הראשונה. בפתח הדיון ציין השר גרינבוים כי קיימת הסתייגות אחת בלבד להצעה, ובאותה נשימה השיב עליה: "מר ניר מבקש למחוק את ציון הדת בשאלון של משרד הרישום... אני חושב שבסטטיסטיקה... נחוץ לדעת לאיזו דת שייך האזרח, כמו שנחוץ לדעת לאיזה לאום הוא שייך, מה לשונו ועוד דברים מסוג זה. ציון הדת אינו קשור בשום זכות, זהו ענין שבסטטיסטיקה בלבד."¹²⁰ נקל להיווכח כי השר כיוון למה שכינינו "רישום פרסונלי", ואילו בעל ההסתייגות השיב לו דווקא במונחי הסטטיסטיקה האנונימית: "על סמך הסטטיסטיקה הזאת... יבואו הדתיים במסקנה ש-90% של התושבים הם דתיים [קרי, רשומים כיהודים בסעיף הדת – א' לי]."¹²¹ לא נותר לשר אלא להתייחס לשני המישורים גם-יחד, אך מבלי להבחין

¹¹⁷ עם אלה נמנים, למשל, ילדי משפחות מעורבות שגדלו כיהודים, בני כיתות יהודיות-נוצריות למיניהן כגון יהודים משיחיים, מתגיירים שטרם השלימו את הליך הגיור, צאצאי האנוסים, קראים, או בני קהילות נידחות שמעמדן מוטל בספק.

¹¹⁸ כאלה הם, למשל, יהודים חילונים או אתאיסטים. בעיני ההלכה, גם יהודי מומר נותר יהודי (לצרכים מסוימים), אפילו קיבל עליו בפועל עול דת אחרת. ראו, למשל, צבי זוהר ואברהם שגיא גיור וזהות יהודית: עיון ביסודות ההלכה 9-10, 228-229 (1995).

¹¹⁹ השוו לדבריו של השופט זוסמן בפרשת שליט, לעיל ה"ש 24, בעמ' 510-511: "בין הפרטים החייבים רישום... ישנם גם פרטים 'סובייקטיביים', של עובדות הצפונות בליבו של אדם, כגון דתו... קביעת השתייכותו של אדם לדת פלונית וללאום פלוני נובעת – בעיקר – מהרגשתו הסובייקטיבית של הנוגע בדבר. אמרתי 'בעיקר', הואיל ובמקרים יוצאים מן הכלל ניתן גם לאדם אחר לבדוק את מידת אמיתותו [צ"ל: אמיתות דבריו] של המצהיר על פרט זה." ולא היא: בניגוד לדברי השופט זוסמן, השאלה אינה אם יש לקבל את דברי המצהיר כאמת, אלא אם יש לתת לו את הזכות לקבוע בעצמו את מעמדו האישי. ופרשת שליט עצמה תוכיח: השאלה מעולם לא הייתה אם שליט דובר אמת או מצהיר על ילדיו בתום-לב, אלא רק אם יוכל לקבוע באופן קונסטטוטיובי, בעצמו ולפי השקפת-עולמו, שילדיו יהודים.

¹²⁰ מועצת המדינה הזמנית, לעיל ה"ש 13, בעמ' 6 (ההדגשות הוספו).

¹²¹ שם, בעמ' 7.

ביניהם: "[צריך] לדעת קודם כל מיהו האיש... לאיזו דת משתייך מישוהו [במישור הפרסונלי – א' ל']... הסטטיסטיקה צריכה לרשום זאת... יש לנו מיניסטרויון לעניני הדתות, והוא צריך לדעת את מספר בני הדתות השונות [במישור הסטטיסטי – א' ל'], כי עליו מוטל לספק את צרכיהם."¹²² בנסיבות אלה חדר המונח "סטטיסטיקה" לעולם המרשם, ומייד סבל מכפל משמעות: הן דיוקן קונקרטי של הפרט המשמש לזיהויו, והן תיאור כללי של אוכלוסייה לצרכים סטטיסטיים באמת.

לא חלפו ימים רבים, והמונח "סטטיסטיקה" מצא את דרכו אל הדין. בפרשת **אבו ראס**¹²³ – שהלכת **פונק-שלזינגר** נסמכה עליה במישורין – גורשו העותרים מישראל, שבו אליה שלא כדין ועמדו לפני גירוש נוסף. נראה שהשלימו עם גירושם, ובכל-זאת עתרו לקבל תעודות-זהות בטענה שכל אחד מהם הוא "תושב", קרי, "אדם... הנמצא בשטח הפקודה, שלושה חודשים רצופים". ישאל השואל: לשם מה לעותרים תעודות-זהות אם עומדים מייד לגרשם מן הארץ? והתשובה: אין אלא להניח שהתכוונו להסתגן ארצה פעם נוספת, וסברו שהתעודה תמנע **למעשה** את מעצרו וגירושם בפעם השלישית. עותרים אלה, אם כן, הבינו יפה-יפה את חשיבותו ה"מעשית" של המרשם; וגם בית-המשפט העליון רשם לפניו, כעבור זמן קצר, כי **למעשה** אין מגרשים אדם שבידו תעודת-זהות, גם אם **להלכה** אין היא מקנה לבעליה זכות ישיבה בארץ.¹²⁴

בתגובה על העתירה טענה המדינה כי "תושב" אינו כל מי שנמצא בארץ שלושה חודשים רצופים, אלא רק מי שנמצא בה כדין. אך טענתה נדחתה: "**פקודת מרשם התושבים... כל עיקרה לא בא אלא למטרות של סטטיסטיקה וכיוצא בזה, ואין היא מעניקה לנרשם שום זכויות מיוחדות, פרט – כמוכח – לעצם הזכות לקבל תעודת זהות. לפיכך... אין לאמר, כי הכוונה היתה לתושב חוקי בלבד.**"¹²⁵ כלומר, גם תייר שביקש אשרה והתעלם מפקיעת תוקפה יוכל לקבל תעודת-זהות (אם יעז להראות את פניו בלשכת המרשם) – ומייד אחר כך יגורש מן הארץ. והרי זו תוצאה תמוהה, בלשון המעטה.¹²⁶

המעין בהחלטה ימצא שהקביעה המודגשת לעיל לא נשענה על תימוכין כלשהם. אולם נקל לראות שהיא דומה מאוד – זהה למעשה – לדברי השר גרינבוים, שלפיהם

¹²² שם, בעמ' 8-9.

¹²³ בג"ץ 145/51 אבו ראס נ' המושל הצבאי של הגליל, פ"ד ה(1) 1476 (1951).

¹²⁴ ראו, למשל, בג"ץ 155/53 כיואן נ' שר הבטחון, פ"ד ח 301, 304 (1954). וראו עוד בטקסט להלן.

¹²⁵ פרשת אבו ראס, לעיל ה"ש 123, בעמ' 1478 (ההדגשה הוספה).

¹²⁶ סופם של דברים שבג"ץ דחה את העתירה, מחשש שיכשיל את רשויות הביטחון אם יצווה לתת תעודות-זהות ל"עוברי חוק, 'מסתננים' ומבריחי גבול". ומייד התמיהה מתעצמת: מדוע להרחיב את תחולת הפקודה להלכה, ומייד לצמצמה למעשה (משיקולי ביטחון)? מדוע לא לקבוע שהיא חלה מעיקרא רק על תושבים חוקיים, ולא על מבריחי-גבול למיניהם?

"[הרישום] אינו קשור בשום זכות, זהו ענין שבסטטיסטיקה בלבד". ספק אם יד המקרה כאן – נראה שבית-המשפט עיין בדברי השר, ראה לאמצם כמות שהם, ומניה וביה הפכם לעיקרון משפטי מבית-מדרשו של בית-המשפט העליון.

הלכת **אבו ראס** מבשרת על ראשית אחיזתה של התפיסה הסטטיסטית בדיני המרשם, ובה-בעת על ראשית הנתק שנוצר בינם לבין המציאות. פסיקה מאוחרת, הגם שסירבה לסטות מן ההלכה, גילתה בעליל אי-נוחות כלפיה. כך, למשל, העיר השופט אגרנט: "תמוה הדבר, כי, למשל, אדם המצליח... ל'הסתנן' לארץ ולהתחבא כאן מהשלטונות במשך שלושה חודשים רצופים, בידו לקנות לעצמו, בשל כך, זכות לקבל תעודת זיהוי, כשם שתמוה הוא כי אדם כנ"ל, אשר... נידון לשלושה חודשי מאסר בשל כניסה בלתי חוקית, בידו לרכוש זכות שווה עקב ריצוי מאסרו... [אומנם בפרשת **אבו ראס**] נקבע כי פקודת מרשם התושבים אינה 'מעניקה לנרשם שום זכויות מיוחדות...' [אך] הסבר זה אינו אלא הסבר **להלכה**. אשר **למעשה**, הרי מי שרוכש פנקס זיהוי קונה לעצמו זכות ישיבת בארץ... יתר על כן, לפי חוקים שונים הוענקו זכויות בעלות ערך לסוגים שונים של בני אדם עקב היותם רשומים לפי פקודת מרשם התושבים".¹²⁷ הוא הדין בדברי השופט הנדוי בפרשה אחרת מאותם ימים: "תעודת זהות אשר נועדה לשמש רק כאמצעי זיהוי... קנתה לעצמה במשך הזמן חשיבות מעשית העולה על מה שהמחוקק עצמו חזה מראש... לאמתו של דבר, המערכה [כאז כן היום – א' ל' אינה מתנהלת על זכות המבקשים להשיג אמצעי זיהוי, אלא הם מנסים להשיג בדרך זו יתרון מעשי הנובע מקבלת תעודת זהות – יתרון אשר החוק אינו מכיר בו".¹²⁸

למיטב הכרתי, התפיסה ה"סטטיסטית" הכשילה מלכתחילה פרשנות נכונה של פקודת המרשם. ברוח הסטטיסטיקה נדמה היה שמוטב "לספור" גם תושבים בלתי-חוקיים ואף לציידם בתעודות-זהות, שהרי אין בכך כדי להעניק להם זכויות. אבל לאן מובילה הפרשנות הזאת? מדוע יבקש המחוקק לתת תעודת-זהות לאדם הנמצא בישראל שלא כדין? מה הטעם גרשו ובה-בעת לציידו במסמך רשמי שיסייע לו לשוב ולהסתנן? סופם של דברים שגם המחוקק ראה תמיהות אלה: בחוק המרשם (1965) כבר נקבע כי "תושב" אינו כולל עוברי-אורח למיניהם, ובתיקון החוק מתשכ"ח הובהר עוד כי "תושב" הוא רק מי שמצוי בישראל **כדין**, כדי למנוע מן השווה בה שלא כדין את "הזכויות שהחוק מעניק לתושבים, וביניהן הזכות לקבל תעודת זהות".¹²⁹ בזאת נסתם

¹²⁷ בג"ץ 112/52 **כלף נ' שר הפנים**, פ"ד(ז) 185, 187-188 (1953) (ההדגשות הוספו).

¹²⁸ בג"ץ 237/51 **רבאח נ' שר הפנים**, פ"ד(ז) 488, 491 (1953). ודוק: יש להבחין בין **תוכן** הרישום, בפרטים כגון נישואין או לאום, לבין **עצם** הרישום וקבלת תעודת-זהות. פרשת **אבו ראס**, לעיל ה"ש 123, עסקה בעצם הזכות לקבל תעודת-זהות, ולא בשאלה מה יירשם בה, ואילו אנו עוסקים בעיקר בשאלה מה יירשם במרשם ובתעודה, קרי, בשאלת תוכן הרישום.

¹²⁹ חוק מרשם האוכלוסין (תיקון מס' 2), ס"ח התשכ"ח 28, ודברי ההסבר בה"ח 102.

הגולל על ההחלטה בפרשת **אבו ראס**, ולדעתי גם על הנמקתה ועל התפיסה הסטטיסטית שהנחתה אותה.

"התפיסה הסטטיסטית" של המרשם נקלטה אפוא ישירות מדברי השר גרינבוים בשנת 1949 – דברים שמטבעם היו דברי פולמוס פוליטיים, ולא מְשָׁנָה משפטית סדורה. היא אומצה בפרשת **אבו ראס** כמעט כלאחר-יד, הובילה שם לתוצאה אבסורדית שבוטלה לימים על-ידי המחוקק, עוררה מייד הסתייגות בפסיקה עצמה – אבל אז זכתה בחיים חדשים מכוח הלכת **פונק-שלזינגר**. וככל שהמרשם הוסיף לקנות לעצמו "חשיבות מעשית העולה על מה שהמחוקק עצמו חזה מראש", כן הלך בית-המשפט והתבצר בטענה שלא לכך נועד, והמשיך לעצום עיניים אל מול פני המציאות.

4. האם "הופנמה" התפיסה הסטטיסטית בבית-המשפט עצמו?

זה כמה עשורים "נוזף" בית-המשפט במי שאינם משכילים להפנים שהמרשם אינו קובע דבר והסערה סביבו מיותרת. כלומר: אם פלוני רשום כיהודי, אין פירוש הדבר שהוא אכן יהודי; ואם אינו רשום כיהודי, אין פירוש הדבר שהוא אינו יהודי. כשם שהמדינה צריכה "להפנים" כי רישום אינו קובע דבר, כך המבקשים צריכים להבין כי אי-רישום אינו קובע דבר. אם כך ואם אחרת – אין טעם במחלוקת.¹³⁰ ומה עם בית-המשפט? האם בית-המשפט עצמו הפנים כי רישום, כמו אי-רישום, שניהם אינם קובעים דבר?

הבה נעיין למשל בדברי השופט ויתקון, משופטי הרוב בפרשת **שליט** (1970):

מתכנני החוק והמחוקקים עצמם... ראו את החוק, פשוטו כמשמעו, כחוק שכל תכליתו מרשם וצרכי סטטיסטיקה... בעיה אידיאולוגית... לא יכירנה מקומה בהקשר החוק הפשוט והטכני הזה... מדיניות השוללת מאדם את הזכות לראות את עצמו כבן האומה היהודית עלולה לפגוע בו ובכני משפחתו מבחינה רוחנית, חוקתית וכלכלית ואף להרחיקם מהארץ. אי-מילוי הפריט "לאום", במקרה מיוחד זה, פירושו הפליה קשה.¹³¹

דברים אלה כתובים על-גבי עמוד אחד של פסיקה, ודומה שכל הקורא בהם צריך לשאול: אם החוק משרת "צורכי סטטיסטיקה" גרידא – כיצד יוכל אי-פעם לפגוע

¹³⁰ לדוגמה מובהקת ראו ה"פ (מחוזי י-ם) 621/96 **גיגי נ' שר הפנים**, פ"מ נז 454, 461 (1998) (הערכאה הראשונה שדנה בפרשת **נעמת**, לעיל ה"ש 3): "הפסיקה הרלוונטית מוגישה בעיקר את ההיבט נעדר הערך התוכני שיש לרישום [הדת והלאום]. נראה לי ש'קיבול' והפנמה של קביעה זו על ידי הנוגעים בדבר היו מיטיבים עם כל הצדדים, בין הנגלים בין הנסתרים, בכך שהיה בהם כדי לתרום לסילוקה מהחיים הציבוריים של מחלוקת מיותרת... מי שהופך נושא שלא מקופל בו עיקרון של ממש לנושא טעון התייחסות רגשית שיש בה גם גוון דתי עמוק... הם הצדדים עצמם."

¹³¹ פרשת **שליט**, לעיל ה"ש 24, בעמ' 533.

באדם "מבחינה רוחנית, חוקתית וכלכלית"? מניין כוחו העצום של "החוק הפשוט והטכני הזה" לחולל "הפליה קשה" ואף להרחיק משפחות מן הארץ, באבחה אחת של רישום או אי-רישום? האם באמת יכול חוק אחד – רישום אחד – להיות כה קל-ערך ועם זאת כה הרסני, הכל בעת ובעונה אחת?

באשר למתכנני החוק, ראינו מניעים חבויים שאולי הדריכו את מחשבתם ואת מעשיהם.¹³² אבל אפילו ראו לפנייהם חוק פשוט וטכני, השאלה היא לא מה חשבו אלא מה יצא בפועל מתחת ידם. המציאות חזקה ממחשבות ונבואות, החוק חזק ממתכנניו, וכבר לימדנו הנשיא ברק כי תפקידו של בית-המשפט לעשות אנליזה של החוק ולא פסיכואנליזה של המחוקק. חוק המרשם בוודאי אינו הראשון או האחרון שסעיפיו מצטנעים בחזותם הפשוטה, ובכל-זאת רוחשות תחתיהם סוגיות קשות ועמוקות.¹³³

עברו שנים מספר, ובפרשת **שלה**¹³⁴ (1977) ביקשה המערערת לשנות את רישום הלאום מ"יהודי" ל"עברי". בקשתה נדחתה. בית-המשפט העליון קבע כי אם הלאום היהודי והעברי שונים זה מזה, היה על המערערת להוכיח קיומו של לאום עברי; ואם יהודי ועברי הם רק שמות נרדפים לאותה מהות, אזי הפרט אינו רשאי לכפות על הרשות מינוח משלו הפוגע באחידות ובנוחות המנהלית. בשולי ההחלטה קמה שאלה נוספת: מה דינו של אדם שהוא יהודי ללא עוררין אך מבקש להירשם כבן לאום אחר? מה, למשל, דינו של פלוני הבא ארצה מעבר לים – אולי רק באופן ארעי – ומבקש להירשם כיהודי רוסי או כיהודי אנגלי? בשאלה זו נחלקו הדעות. השופט שמגר ציין כי שאלה זו אינה מתעוררת במקרה הנידון, אך אילו עמדה לפניו היה גורם כי "מן הנמנע לכפות על רשויותיה של מדינת ישראל רישום שיש בו משום התכחשות ליסוד המסד עליו הושטת ומושטת מאז ומתמיד קיומנו הריבוני בארצנו, היינו קיומו של עם יהודי ורציפותו ואחדותו ההיסטוריים".¹³⁵ לעומתו, השופט ויתקון סבר כי "רישום כזה של תושב, על אפו ועל חמתו, כבן הלאום היהודי, אינו אלא כפיייה מצפונית ופגיעה חמורה באחת מזכויות האדם... ולא נכריח אותו אגב רישומו במרשם התושבים לקבל על עצמו לאומיות והשקפת עולם שאינן לפי רוחו".¹³⁶ אבל אם כך ואם אחרת – היכן מהותו

¹³² ראו לעיל תת-פרק 1(ב).

¹³³ דוגמה מובהקת היא חוק השבות. השופט זילברג העיר בשעתו כי אין חשיבות יתרה להגדרת "יהודי" בחוק זה: "אין נודעת חשיבות מרובה כל כך לדיוק ההגדרה המשפטית. כי חוק השבות, סוף סוף לא לסכסוכים ולמשפטים נוצר." ראו משה זילברג **המעמד האישי בישראל** 349 (1957). ובאה המציאות סמוך לאחר-מכן וטפחה על פניו במלוא העוצמה.

¹³⁴ ע"א 653/75 **שלה נ' מדינת ישראל**, פ"ד לא(2) 421 (1977).

¹³⁵ שם, בעמ' 429.

¹³⁶ שם, בעמ' 430. לעניות דעתי, מבחינת התוצאה הדין במקרה זה עם השופט ויתקון, ויש לרשום את פלוני כיהודי רוסי או אנגלי אם כך ביקש. דעה מנוגדת לזו הביע השופט י' כהן בע"א 630/70 **טמרון נ' מדינת ישראל**, פ"ד כו(1) 197, 226 (1972). לפי גישתו, כל העונה בע"א 630/70 **טמרון נ' מדינת ישראל**, פ"ד כו(1) 197, 226 (1972). לפי גישתו, כל העונה על הגדרת "יהודי" יירשם כיהודי אף בניגוד לרצונו, שכן מאז הוגדר המונח "יהודי" בחוק

הסטטיסטית של הרישום אם יש בו כדי לערער את יסוד "קיומנו הריבוני בארצנו"? והיכן אופיו הטכני אם יש בכוחו לפגוע בזכויות האדם ולכפות על הנרשם לאומיות והשקפת-עולם?

חלפו שנות דור – ועדיין התפיסה הסטטיסטית אינה מופנמת. הבה נקרא בתשומת-לב, למשל, את דברי הנשיא ברק בפרשת **בן-ארי** (2006), אשר סבה זכור על רישום נישואין: "אין זה ראוי כי בלא הוראה מפורשת בחוק המרשם תוענק לפקיד הרישום – כלומר, לשר הפנים – הסמכות להכריע בשאלות יסוד של החברה הישראלית. אין זה ראוי כי בכל עת בו [צ"ל בה] חל שינוי בראשות של משרד הפנים יבוא שינוי במדיניות בשאלות מפתח של המדינה."¹³⁷ לשון אחרת: על השר ופקידיו לרשום כפי שהתבקשו, שכן לא בידם הסמכות להכריע בסוגיות-היסוד של המעמד האישי. אבל שוב עלינו לעצור ולשאול: האין המרשם סטטיסטיקה מעוטת-חשיבות? האם לא נאמר לנו כי רישום, כמו אי-רישום, אינם קובעים דבר? אם כן, כיצד ייתכן מעיקרא שפקיד הרישום (או השר) יכריע "בשאלות יסוד של החברה הישראלית"? אם ירשום נישואין, למשל, אזי לא רק שלא ישפיע כהוא-זה על דיני הנישואין, אלא אפילו מעמד הנרשמים עצמם לא ישתנה (שהרי רישום לחוד וסטטוס לחוד). מדוע אפוא, אם **ימאן** לרשום, ייהפך לפתע למי שמכריע "בשאלות מפתח של המדינה"? מדוע אין בית-המשפט מפנים כי כשם שרישום הנישואין אינו קובע דבר, כך גם אי-רישומם? מדוע לא יכיר בכך ש"נשוי" ו"רווק", שניהם כאחד, מעידים בעצם על לא-כלום? ואף אם הרישום נתפס כסמל, ומתדיינים למיניהם רואים בו מצע למאבק אידיאולוגי – מדוע יסכים בג"ץ לתת להם במה ולהשתתף עימם במחזה?

הגיעו בעצמכם: אילו הפנים בית-המשפט את הלכתו שלו, היה עליו לומר לגבי פונק-שלזינגר (בשנת 1963) כי משעה שקיבלה אשרת-קבע ונתרה רק שאלת הרישום, עניינה שוב אינו נמנה עם אלה ש"הוא רואה צורך לתת בהם סעד למען הצדק".¹³⁸ לכן, כדי שתוכר כאישה נשואה עליה לפנות לבית-המשפט המוסמך, ואילו הרישום הוא עניין סטטיסטי גרידא, שאינו משפיע על זכויותיה ומעיקרא אינו נושא למתן סעד בבג"ץ.¹³⁹ אילו דבק באמיתו, היה עליו להסביר למר שליט (בשנת 1970) כי

המרשם, "אין נפקא מינה, אם [נרשם יהודי] רוצה או אינו רוצה להיות רשום כ'יהודי' ולצרכי הרישום אין חשיבות להרגשותיו והשקפותיו". מן הראוי להעיר שתינתן גם עמדת-ביניים: פלוגי לא יירשם כרצונו על אפה וחמתה של המדינה, אך גם לא יירשם כיהודי על אפו וחמתו שלו. כלומר, סעיף הלאום יושאר ריק.

¹³⁷ פרשת **בן-ארי**, לעיל ה"ש 61, פס' 14 לפסק-דינו של הנשיא ברק.

¹³⁸ כאמור בס' 15 (ג) לחוק-יסוד: השפיטה, ס"ח התשמ"ד 78.

¹³⁹ הוא הדין בהליך אזרחי. כידוע, קיים מרכיב של שיקול-דעת במתן סעד הצהרתי, אשר נועד רק לצורך של ממש. היכן אם כן צורך של ממש אם הפסק ניתן לשם רישום בלבד, והרישום עצמו אין לו נפקות או השפעה על זכויות? השוו לדבריו של השופט לנדוי בפרשת **שליט**, לעיל ה"ש 24, בעמ' 530.

האופן שבו יירשמו ילדיו אינו משפיע כהוא-זה על מעמדם או זכויותיהם, וכי דלתו פתוחה אם יתברר אי-פעם אחרת. אילו הפנים בית-המשפט את התפיסה הסטטיסטית שכה עמל לבנותה, היה עליו לומר דברים דומים לכל מבקשי הרישום מאז ועד היום, בתחום הנישואין כמו בתחום הדת והלאום: *'דישום אינו קובע דבר, וכך גם אי-דישום. אין כל זכות שלכם שנפגעה או יכולה להיפגע. המחלוקת כולה מיותרת מן הבחינה המשפטית, ובית-המשפט אינו זירה מתאימה לניהול מאבק ציבורי או אידיאולוגי במישור הרגשי והסמלי גרידא.*"¹⁴⁰

מובן שהאמור לעיל אין פירושו הפקרות בניהול המרשם או העדר ביקורת שיפוטית. הכל מבינים כי תפקידו של הפקיד לרשום, וכי בדרך-כלל ירשום את הודעות הנרשם. אין הוא רשאי למעול בתפקידו, לתקן רישומים על דעת עצמו, לכפות על נרשם רישום שאינו רוצה או לסרב מתוך שרירות לרשום מה שכל פקיד סביר היה רושם. כיוצא בזה, אין הוא רשאי לחשוך ולהקשות ללא יסוד. אבל מובן שלא באלה שורש המחלוקת. אם הפקיד מסרב למשל לרשום נישואין בין גבר לגבר, כפי שהיה בפרשת **בן-ארי**, הרי אין טענה רצינית שהוא נוהג **בשרירות**. אם נודה על האמת, אין זה רישום שגרתי (גם אם ראוי שיהיה), ואין הוא דומה לרישומי יומיום של שם או כתובת או נישואין "רגילים". אכן, האמת אינה שפקיד הרישום מתעלם מן הדין או עושה דין לעצמו, אלא שהדין בכבודו ובעצמו עומד נבוך ומהסס. ואם הסירוב לרשום אינו שרירות גרידא, ואם ממילא אין הרישום קובע דבר – לשם-מה יילכד בית-המשפט בסערה שהיא לדעתו מיותרת, ומדוע ישחית זמן ומאמץ על סעד נטול ערך?

בכל הכבוד, דומני שהדין נקלע זה עשרות שנים לסתירה פנימית עמוקה. התפיסה הסטטיסטית נעשתה מזמן מצוות אנשים מלומדה, מילים-מילים על דפי הפסיקה. אבל אפילו נאמניה אינם דבקים בה באמת. מדעת או בכלי-דעת הם נכשלים ביישומה – שהרי אין לה כל יסוד, ומעולם לא היה.

¹⁴⁰ אפשר להרהר בשאלה מה היה קורה אילו נמנע בית-המשפט מעיקרא מלהכריע בפרשת **פונק-שלזינגר**, לעיל ה"ש 1, בפרשת **שליט**, לעיל ה"ש 24, ובכל יתר הפרשות שאחזו בעקביהן. בסוגיית הנישואין נראה לי שאם כך ואם אחרת היה דרוש פתרון לבעייתם של פסולי-החיתון והזוגות המעורבים. שונה הדבר בסוגיית הדת והלאום: אלמלא הוכרעה פרשת **שליט** כפי שהוכרעה, תיקון חוקי השבות והמרשם לא היה בא לעולם באותה שעה, לטוב ולרע; ומי יודע כיצד היו הדברים מתפתחים, וכיצד היה הדבר משפיע על פרקים מכריעים בהיסטוריה של מדינת-ישראל. מכל מקום, באופן שבו נהג למעשה, היה לבית-המשפט חלק מכריע בהפיכת המרשם למוקד חריף של התדיינות משפטית עד עצם היום הזה.

ד. הרישום כראיה לנכונות

יד-ביד סובבים "התפיסה הסטטיסטית" והניסיון לשלול מן המרשם את ערכו הראייתי. רוצה לומר: בהיותו "חומר סטטיסטי" אין הרישום יכול לשמש ראיה; ואם תאמר שאינו ראיה, ממילא אין צורך להקפיד כל-כך על דיוקו, ואחת דינו להישאר "חומר סטטיסטי". יד-ביד במעגל. על התפיסה הסטטיסטית עמדנו. נפנה עתה אל "דיני הראיות" של המרשם, וניווכח שגם הם שגויים ומשוללי יסוד מעיקרם.

1. מושגי-יסוד

ייתאמר מייד כי הדין הנוגע לערכו הראייתי של המרשם אפוף מבוכה כה רבה, עד שראוי לנסות להבהיר, בתכלית הקיצור, את מושגי-היסוד של הדין.

מהי ראיה? ראיה היא כל מה שעשוי להוכיח דבר הטעון הוכחה, ובכלל זה אמירה, מסמך, חפץ, התנהגות ועוד. מצד אחד יכולה ראיה להיות חותכת, ופירוש הדבר שבית-משפט, קל וחומר רשות מנהלית, **חייבים** לראותה כראיה מכרעת לאמיתותה. מצד שני יכול הדין לשלול מראיה רלוונטית כל כוח של הוכחה, ופירוש הדבר שלבית-משפט (אם כי לאו דווקא לרשות מנהלית) **אסור** להסתמך עליה, אלא חובתו להתעלם ממנה במילוי תפקידו השיפוטי. כך היא, למשל, עדות-שמיעה שאינה קבילה. מצד שלישי יכולה ראיה רלוונטית להיות ראיה "סתם", ופירוש הדבר שבית-משפט או רשות מנהלית **רשאים** להסתמך עליה, כראיה יחידה או לצד ראיות אחרות, הכל כפי אמינותה ומשקלה בנסיבות העניין. כידוע, סוג מיוחד של ראיה "סתם" הוא תעודה ציבורית, קרי, מסמך או רישום שערכה רשות רשמית במהלך מילוי תפקידה.¹⁴¹ תעודה כזאת חזקה עליה שנעשתה כראוי, ובדרך-כלל יהא לה משקל רב. אולם מובן שחזקה זו ניתנת להזמה בכל מקרה קונקרטי; ואפילו החזקה מתקיימת והתעודה כשרה, עדיין תוכן התעודה יכול להיסתר מכוח תעודות או ראיות אחרות. מטבעו, רישום במרשם האוכלוסין של המדינה הוא דוגמה מובהקת לתעודה ציבורית.

מהי ראיה **לכאורה**? כפי שהדין מתפרש, ספק אם המילה "לכאורה" נושאת משמעות כלשהי. אם בכלל, תפקידה להבהיר (למעלה מן הצורך) כי ראיה "לכאורה" **אינה** ראיה חותכת.¹⁴² לכן, מקום שתעודה ציבורית משמשת ראיה לכאורה להוכחת

¹⁴¹ ס' 29 לפקודת הראיות [נוסח חדש], התשל"א-1971, נ"ח 421. כידוע, תעודה ציבורית היא בבחינת עדות-שמיעה – לענייננו עדות רשומה על מה שאמר פלוני לפקיד הרושם – והיא קבילה משום שהיא מוכרת כאחד החריגים הרבים לכלל הפוסל עדות-שמיעה.

¹⁴² להלכה, ראיה או ראיות לכאורה (prima facie evidence) פירושו חומר ראיות שדי בו להוכיח את הטעון-ההוכחה, אם לא הוזם או נסתר. מן הבחינה הטכנית של דיני הראיות, השימוש במונח זה עשוי להבהיר כי אם ראיה לכאורה נמצאה מהימנה ונותרה לבדה בזירה,

האמור בה, פירוש הדבר שתהא ראייה קבילה "סתם" ותישקל לפי ערכה, ממש כפי שהייתה נשקלת ללא המילה "לכאורה". אם יתעורר ספק או ימצאו ראיות סותרות, ייקבע משקל התעודה על רקע כלל חומר הראיות; ואם נותרה התעודה לבדה בזירה, מבלי שהוזמה או נסתרה, הרי תספיק בדרך-כלל לשם קביעת ממצא.

זו כל התורה על רגל אחת – ואין אלא לתהות כיצד הסתבכו הדברים כל-כך בכל הנוגע למרשם.

2. "דיני הראיות" של הלכת פונק-שלזינגר

הפקודה הנ"ל לא שיוותה לרישום במרשם התושבים כוח של ראייה או הוכחה לשום דבר... לענין קביעת גילו של אדם לצורך גיוסו לצבא משמש הרישום בספר התושבים ראייה לכאורה, לא מכוח הפקודה הנ"ל, אלא מכוח התוספת לחוק שירות הבטחון... בסעיף 4 להנחיות [הרישום] נאמר, כי על פי הוראות קבע של הרבנות הראשית ומשרד הדתות, אין רושם נישואין סומך על הרישום לצורך מילוי תפקידו, והם רשאים לנהוג כך; מי, אם כן, חייב לסמוך על הרישום?¹⁴³

כמה וכמה שגיאות ותקלות נפלו בדברים המצוטטים לעיל מפרשת פונק-שלזינגר, וננסה לעמוד עליהן אחת לאחת.

ראשית, הדברים המצוטטים עומדים בסתירה בולטת לגישתו של בית-המשפט עצמו. דווקא לנוכח הקביעה שרישום הגיל אינו משמש ראייה לכאורה מכוח הפקודה (אלא מכוח חיקוק אחר), מן הראוי להביא דברים שאמר בית-המשפט אך שנה קודם. באותו מקרה דובר בקביעת גיל לצורך קבלת גמלה מן הביטוח הלאומי,¹⁴⁴ ומעבר להמחשה נוספת של חשיבות הרישום לצרכים מעשיים, בולטים לענייננו דברי השופט ברנזון: "חזקה היא שהרישום בתעודת הזהות, שהיא מסמך רשמי, הוא נכון";¹⁴⁵ וכן דבריו של השופט כהן: "אמת נכון הדבר – כפי שטוען בא-כוח היועץ המשפטי לפנינו – כי כל עוד לא פסק בית משפט מוסמך אחרת, עומד הרישום הרשמי במרשם התושבים בחזקת אמת".¹⁴⁶ והרי אלה דברים מפורשים העומדים בסתירה מוחלטת לאמור בפרשת פונק-שלזינגר ומדברים בעד עצמם.

אזי אין לה צורך בתוספת כלשהי, ודי בה לקבוע ממצא ואף להכריע את הדין. היא נבדלת לפיכך מראיה שהדין אוסר הסתמכות עליה כראיה יחידה גם אם נמצאה מהימנה.¹⁴³
 פרשת פונק-שלזינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 249.¹⁴⁴
 ע"א 395/60 עמרני נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד טו 594 (1961).¹⁴⁵
 שם, בעמ' 602 (ההדגשה הוספה). יצוין כי השופט ברנזון הצטרף בהסכמה לדעת הרוב בפרשת פונק-שלזינגר, לעיל ה"ש 1.¹⁴⁶
 פרשת עמרני, לעיל ה"ש 144, בעמ' 604 (ההדגשה הוספה).

שנית, מסתבר שהקטע המצוטט עומד בסתירה גלויה אפילו לדברים שהובאו בפרשת **פונק-שליזינגר** עצמה. בית-המשפט הסתמך כזכור על הנחיות הרישום משנת 1958, ואין אלא לעיין בהן כפי שצוטטו בפסק-הדין עצמו: "כשפקיד הרישום אינו רואה סיבה לכאורה להטיל ספק בפרטים הנמסרים לו... או... אם נחה דעתו שלכאורה הוכחו לו פרטים אלה, כי אז חייב פקיד הרישום לרשום; והעובדה שהתעודה אשר הוא נותן על רישומיה תעמוד בחזקת כשרות ותוקף ותהא עשויה להוכיח את הכתוב בה, אינה מעלה ואינה מורידה לגבי דידו כלל [סעיף 5 להנחיות]... כל מסמך שנעשה בידי עובד ציבור... במילוי תפקידו, ובכלל זה כל הרשום במרשם התושבים ובתעודת הזהות עצמה, חזקה עליו שתכנו אמת [סעיף 9]... אולם החזקה הזאת ניתנת להזמה; אין היא הוכחה אלא לכאורה בלבד [סעיף 10]". "שוב לפנינו דברים מפורשים. ושאלה גדולה היא כיצד קרה שהלכת פונק-שליזינגר קבעה כי אין לרישום כל ערך ראייתי – אף לא לכאורה – ובה-בעת ציטטה כלשונן, בהרחבה ובהסכמה, את ההנחיות הקובעות במפורש את ההפך.

שלישית, מעיקרא אין צורך שפקודת המרשם תשווה לרישום כוח של ראייה. בעיקרו של דבר, ראייה אינה שואבת את כוחה מן החוק, אלא מכך שאפשר ומותר להסיק ממנה מסקנה רלוונטית בנסיבות העניין (ובלבד שהיא קבילה). יתר על כן, רישום במרשם הוא מעצם טבעו תעודה ציבורית – לא משום שפקודת המרשם קובעת כך, אלא משום שכך רואים אותו דיני הראיות הכלליים המעוגנים כיום בפקודת הראיות. אין אפוא צורך – ומעולם לא היה – בהוראה מיוחדת המקנה לרישומים במרשם ערך ראייתי. גם בלעדי הוראה כזאת, רישום במרשם רשמי של המדינה הוא מטבעו ראייה טובה וקבילה להוכחת נכונותו.

רביעית, השופט זוסמן לא דייק בתוכנו של סעיף 4 להנחיות, אף שקודם לכן צוטט הסעיף במדויק. למעשה, לא נאמר בו שרושמי נישואין אינם סומכים על הרישום, אלא שהם מחויבים "לא לסמוך רק על הרשום בתעודת הזהות, אלא לחקור בעצמם את הבאים להינשא". כלומר, מותר לרושמי נישואין להסתמך על הרישום, אך חובה עליהם לבקש גם ראיות אחרות לשם חיזוק או תוספת. במציאות, משמעות הדבר ברורה: אדם שיבוא להינשא ברבנות והוא רשום למשל בתור "חסר דת", שלא לומר "נוצרי" – פשיטא שיתקל בהרמת-גבה, וספק אם טענות שישמיע יזכו בהתייחסות כלשהי. לעומתו, אדם שיבוא להינשא והוא רשום כ"יהודי", בדרך-כלל יקבלו אותו (בהעדר ספק מיוחד), ורק יבקשו שיוסיף ראיות קלות-ערך, כגון עדות של שניים מחבריו שהוא אכן יהודי.¹⁴⁷ רוצה לומר: אפילו לצורכי הרבנות הרישום במרשם הוא תנאי הכרחי, אם

¹⁴⁷ ומה משמעותה של ראייה כזאת? האם חבריו של אדם, בני-גילו, יכולים להעיד כי נולד מרחמה של פלונית הנחזית כאמו? וכי עמדו בחדר-הלידה? יתר על כן, היכולים הם להעיד כי האם שממנה נולד היא אכן יהודייה – היא, ואמה לפניה, וסבתה ואם-סבתה? מפאת קוצר היריעה לא נוכל עוד להרחיב על משמעות העדות כי פלוני הוא יהודי.

כי אינו תנאי מספיק;¹⁴⁸ והשאלה אינה אם הרבנים (או זולתם) חייבים להסתמך על הרישום, כפי שהציג זאת השופט זוסמן, אלא אם הם רשאים לעשות זאת ואם הם עושים זאת בפועל.

אם דרושה הוכחה נוספת לערכו של הרישום עוד בימי הפקודה, נוכל לשוב אל משבר ההנחיות של 1958. הנה עדותו של אחד מגיבורי המשבר, חבר-הכנסת זרח ורפהטיג:

בתוקף תפקידי כסגן שר הדתות פנית... לשר הפנים וכתבתי: ... "הרישום בתעודת הזהות משמש לעתים כאסמכתא עבור רושמי הנישואין וכן לבתי הדין הדתיים" ... [עוד] כתבתי לשר הפנים... כי אמנם "מרשם התושבים אינו קובע מבחינה משפטית את המעמד האישי של התושב, אך מאידך הרי היתה הנחה, כנהוג בכל העולם, שהפרטים הרשומים בתעודה רשמית המוצאת על ידי משרד ממשלתי הם מדויקים... [ההשמטה במקור – א' ל'] לכן היו רושמי הנישואין מכל העדות מתחשבים בתעודת הזיהוי כהוכחה לכאורה ולא היו בודקים אחריה אלא אם כן נתעורר אצלם חשד".¹⁴⁹

כלומר, כבר בימי הפקודה שימש הרישום ראייה עבור רושמי נישואין ובתי-דין דתיים, קל וחומר עבור רשויות אחרות. נותר להדגיש שאפילו כיום הרשויות הדתיות מסתמכות על הרישומים בפרטי המעמד האישי,¹⁵⁰ אף שסעיף 3 לחוק המרשם מבקש במפורש לשלול מרישומים אלה כל ערך ראייתי.

סיכומם של דברים: אין לדעתי כל ספק כי מיום היווסדו שימש המרשם ראייה לנכונותם של כל הפרטים שנרשמו בו, הן במציאות והן בדין, ולא היה כל יסוד לקביעה אחרת בהלכת פונק-שליזינגר.¹⁵¹ למרבה הצער בא סעיף 3 לחוק המרשם, והפך שגיאה של בית-המשפט לשגגה שיצאה מלפני המחוקק.

¹⁴⁸ אם נרצה, כאן הדוגמה להבחנה בין ראייה סתם לבין ראייה לכאורה. הרישום "יהודי" משמש ראייה ומסתמכים עליו; אבל אין הוא prima facie evidence במובן המשפטי-הטכני, משום שנאסר על הרבנים להסתמך עליו כראיה יחידה.

¹⁴⁹ ורפהטיג, לעיל ה"ש 35, בעמ' 156-157.

¹⁵⁰ לביסוס טענה זו ראו גם פרשת מילר, לעיל ה"ש 92, בעמ' 440.

¹⁵¹ ראו עוד פלק, לעיל ה"ש 16, בעמ' 201-202, המראה כי הן ביסודן של תקנות שעת חירום (רישום תושבים) והן ביסודה של פקודת המרשם עמדה ההנחה כי הרישום ישמש ראייה לנכונותם של הפרטים הנרשמים. כך עולה גם ממכתבו של בן-גוריון לחכמי ישראל. וניתנה אמת להיאמר, שהדבר ברור לחלוטין גם בפקודה לפי פשוטה: טלו את ס' 3(ג), הקובע כי מתפקידם של משרדי הרישום להוציא העתקים ותמציות מן המרשם ולמסור ידיעות על שמו של תושב ועל כתובתו – לשם מה להוציא העתקים ולתת ידיעות אם אי-אפשר להסתמך עליהם ואין מה לעשות בהם?

3. סעיף 3 לחוק המרשם

בהשפעתה של הלכת פונק-שלזינגר חוקק סעיף 3 לחוק המרשם, הקובע כי "הרישום במרשם, כל העתק או תמצית ממנו וכן כל תעודה שניתנה לפי חוק זה יהיו ראייה לכאורה לנכונות פרטי הרישום המפורטים בפיסקאות (1) עד (4) ו-(9) עד (13) לסעיף 2". רוב פרטי הרישום זכו אפוא שהחוק יכיר בהם כראיה לנכונותם, ואילו פרטי המעמד האישי הוצאו מן הכלל. לגבי אלה האחרונים, כפי שקבע (בטעות) השופט זוסמן בפרשת שליט, "נשאר הדין כמו שהיה למן שנת 1949";¹⁵² והשופט כהן ציין כי סעיף 3 לחוק המרשם היה "הדרך הפשוטה לשלול מאת הרישום בפרטים אלה כל ערך הוכחתי, ולו רק לכאורה בלבד".¹⁵³

לעניות דעתי, מוטב היה לסעיף 3 אילולא בא לעולם: להקנות כוח ראייתי לרישום לא היה צורך, אלמלא הלכת פונק-שלזינגר, שהרי ראינו כבר שכוחו עימו גם ללא הקניה מפורשת; ועד כמה שביקש המחוקק לשלול כוח ראייתי מפרטי המעמד האישי – הרי לדעתי לא הצליח, ואת מילותיו בעניין זה השחית לריק.

הנה הקושי: אם הרישום "יהודי" (למשל) אינו ראייה לנכונותו, אזי מה הוא? לפי הדין הקיים, התשובה היא שהרישום הוא רק ראייה לכך שפלוגי בא לפני פקיד הרישום ואמר את המילים "יהודי אני" (מבלי שהפקיד ראה יסוד לחשוד בתום-ליבו).¹⁵⁴ לכן, אם תובע פלילי יטען שפלוגי לא בא למלא את חובת הרישום, יבוא הרישום ויעיד כי בא ומילא את חובתו; אם יטען מאן-דהוא שפלוגי אמר לפקיד את המילים "ערבי אני", מייד יעיד הרישום על המילים שיצאו מפיו באמת; אבל אם יבוא אדם ויטען שפלוגי אינו יהודי – הרישום אינו רלוונטי, שכן הוא אינו מעיד כלל על לאומו או על דתו של הנרשם. אמרו מעתה: רישום המעמד האישי כמוהו כעדות-שמיעה – הוא ראייה למילים שיצאו מפי הנרשם אם דרוש להוכיח את עצם אמירתן, אבל אין הוא ראייה שאותן מילים היו אמת.

הבה נניח, אם כן, שהרישום "יהודי" מעיד אך ורק על המילים שיצאו מפי הנרשם. אולם בהלכת פונק-שלזינגר עצמה נאמר כי חזקה על מילים אלה שהן אמת, וגם בפרשת שליט הודגש כי "אזרח הבא למסור הודעה כמצוות החוק עומד בחזקת דובר

¹⁵² פרשת שליט, לעיל ה"ש 24, בעמ' 509. לעיל הראינו כי לתפיסה זו של הדין למן שנת 1949 מעולם לא היה יסוד.

¹⁵³ שם, בעמ' 489.

¹⁵⁴ כך נקבע כבר בס' 4 להנחיות הרישום של 1958: "אין הרישום משמש הוכחה לאמיתות הפרטים שנרשמו, אלא רק משום הוכחה למילוי חובת הרישום". ראו עוד את מכתבו של חיים כהן לבן-גוריון במסגרת "משאל החכמים" (בן-רפאל, לעיל ה"ש 17, בעמ' 224); וכן את דבריו בפרשת רופאייזן (לעיל ה"ש 42, בעמ' 2444), שעליהם חזר בפרשת שליט, לעיל ה"ש 24, בעמ' 486: "הרישום במרשם התושבים שפלוגי הוא בן הלאום היהודי... מוכיח אך זאת בלבד, שאותו פלוגי ביקש את פקיד הרישום לרשום את לאומו כיהודי... לשון אחרת, הרישום אינו אלא ראייה על הצהרה שנמסרה לפני הרושם."

אמת".¹⁵⁵ קמה אפוא שאלה פשוטה: אם הצהרת הנרשם היא אמת-לכאורה רגע לפני הרישום, כיצד ייתכן שאותה הצהרה ממש – דווקא לאחר שנערכה כדין במסמך רשמי – אינה בחזקת אמת ואין לה שום יחס אל האמת? מה אירע בעת התייעוד הרשמי של ההצהרה (ושל מסמכים העשויים לתמוך בה) שהיה בכוחו להופכה מאמת-לכאורה למילים ריקות בעלמא?

כידוע, מה שנראה והולך ומגעגע כברווז הוא אכן ברווז. אם הרישום מעיד שהנרשם אמר "יהודי אני", ואם חזקה על הנרשם שאמר אמת, אזי חזקה היא שהמילים "יהודי אני" היו אמת. אם נוסף על כך מדובר ברישום רשמי שעשה פקיד במהלך מילוי תפקידו, משום שלא ראה יסוד לחשוד בדברי הנרשם או משום שדרש ידיעות ומסמכים לאימותם וקיבלם באופן שהניח את דעתו – מהו הרישום אם לא ראייה לנכונותו? מה הטעם לקבוע כי הוא אינו ראייה לנכונותו אם לכל הדעות מותר לראות בו ראייה למילים שאמר הנרשם, ואם יש להניח שמילים אלה היו אמת? נותרו רק דברי השופט לנדוי בפרשת **שליט**: "הרישומים במרשם – וגם רישומי הדת והלאום – הם בבחינת 'תעודה ציבורית' במובן פקודת העדות, ונראה לי שאם כי אין הם ראייה לכאורה, עדיין הם בגדר ראייה כלשהי".¹⁵⁶ ראייה כלשהי – משמע ראייה.

סעיף 3 לחוק המרשם היה יכול להישאר בגדר מילים ריקות אילולא היה גם מקומם. לבושתנו, הוראתו מודפסת (באותיות קטנטנות) על-גבי מילוני תעודות-זהות, למען ייוודע ברבים שמדינת-ישראל מציינת את תושביה בתעודה רשמית, רושמת בה אי-אלה פרטים שחובה לרושםם ולתעדם לפי חוק, ואז קובעת בעצמה, על-גבי אותה תעודה, כי אין לפרטים הרשומים כל יחס אל האמת, אף לא לכאורה.

מה, אם כן, תפקידו של סעיף 3 לחוק המרשם? השופט לנדוי סבר כי נקבע בחוק "רק לשם יתר זהירות, כדי לא לכבול את ידי בתי הדין הדתיים בדונם בעניינים של המעמד האישי".¹⁵⁷ אומנם כן; אולם את התפקיד הזה מילא כבר סעיף 40 לחוק – "רישום לפי חוק זה אינו פוגע בדיני איסור והיתר לענייני נישואין וגירושין" – כך שסעיף 3 רק חזר בעניין זה על מה שכבר נאמר. שמא יש לסעיף 3 גם תפקיד אחר? כפי שהתפתח, בעיקר בדור האחרון, חוששני שתפקידו האמיתי של סעיף 3 מתמצה בשיכון כאבים במקרה הטוב ובסוג של אחיזת-עיניים במקרה הרע – הכל בעיני המתבונן. רוצה לומר: כל אימת שפורצת מחלוקת רישום והחלטה שיפוטית עלולה להצית אש, תפקידו של סעיף 3 הוא לצאת אל ההמונים, להרגיע, ולהכריז בקולי-קולות כי המרשם אינו קובע כלום ואין לחשוש מפניו. הוא סעיף שאין **מיישמים** אותו, אלא **משתמשים** בו. הוא סעיף של יחסי-ציבור, ללא תוכן משפטי. וכל המאמין להכרזותיו – יירגע ויבושם לו.

¹⁵⁵ פרשת **שליט**, לעיל ה"ש 24, בעמ' 506 (מפי השופט זוסמן).

¹⁵⁶ שם, בעמ' 526.

¹⁵⁷ שם. וראו לעיל עדותו של זרח ורהפטיג, סמוך לה"ש 149.

4. ערכו הראייתי של רישום זר

כיצד רואה מדינת-ישראל רישומים רשמיים מארץ זרה? התשובה פשוטה: רישום רשמי זר הוא תעודה ציבורית, קרי, ראיה טובה לנכונותו – וזה הרי היסוד לחובת הרישום לפי הלכת פונק-שליזינגר עצמה. נמצא שכל רישום רשמי בעולם זוכה בישראל בכבוד הראוי לו, פרט לרישום שנערך בישראל עצמה. באשר לפקידי הרישום בארצות זרות, אם יסרבו להסתמך על המרשם כדי לרשום נישואין שנערכו בישראל, הרי ימלאו בכך בקפדנות אחר הדין הישראלי, ולמדינת-ישראל לא תהיה כלפיהם כל טרזניה. לא נכביר מילים על מצב-דברים זה, אשר אינו מוסיף כבוד למדינת-ישראל ולדיניה, ורק על תופעה אחת נצביע במפורש.

לפי נוהלי משרד הפנים, התייעוד הסובייטי של לאום הוא ראיה מרכזית לקביעת יהדותם של עולים-בכוח לפי חוק השבות.¹⁵⁸ כלומר, הרישום הסובייטי קובע מי יהודי לצורכי שבות ומרשם כאחד, בעוד הרישום הישראלי אינו קובע דבר, גם כאשר הוא מבוסס על הרישום הסובייטי. לפיכך, יהודי שעלה ארצה מחבר-העמים מוטב לו שישמור היטב על התייעוד הסובייטי המקורי המעיד עליו כבן הלאום היהודי. רק עליו יוכל אותו יהודי להסתמך אם יידרש אי-פעם להוכיח את לאומו בישראל (או בארץ זרה), ואילו הרישום הישראלי לא יועיל לו במאומה, לפי הדין כפשוטו, אף שהוא נסמך בעצמו על הרישום הסובייטי. זו תמונת הדין, למרבה הצער, ואין כמעט צורך לומר שתמונת המציאות היא אחרת, כפי שנוסיף וניזכר להלן.

ה. הפקיד הרושם ומדיניות הרישום

הענין השנוי במחלוקת יכול שיהא קשה ומסובך... אל לו לפקיד הרישום לשכות, שאם יאבה ליטול לידו סמכות שיפוטית ולפסוק בענין הצריך לדעתו להכרעה, בידו לא ניתנו הכלים לעשות כן. והואיל והפקודה הנ"ל מחייבת את האזרח בהודעת פרטים לשם רישום ואת הפקיד ברישום ובמתן תעודת זהות, אין הדברים יכולים להסתיים בתיקו; על-כרחך אתה אומר: הפקיד חייב לרשום מה שאזרח אומר לו.¹⁵⁹

1. הערה קצרה על מצבים של תיקו וסילוק ספקות

דרך העולם היא שמחלוקת המסתיימת בתיקו אינה מבשרת שינוי של המצב הקיים, אלא דווקא שימורו. אם בתביעה אזרחית הראיות מצביעות על תיקו – אות הוא שהתביעה תידחה והמצב הקיים ייוותר בעינו; אם בהצבעה על החלטה הקולות שקולים

¹⁵⁸ קורנאלדי, לעיל ה"ש 77, בעמ' 179-181, 245-254 (נספח ב).
¹⁵⁹ פרשת פונק-שליזינגר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 244, 249.

– אות הוא שההחלטה לא התקבלה; אם פקיד רישום המקרקעין מהסס אם לרשום עסקה פלונית – אות הוא שיימנע לפי שעה משינוי הזכויות הקיימות עד לבריור ממצה או עד שיקבל הוראה מוסמכת, וכמוהו ינהגו גם פקידי הרישום אצל רשם החברות, רשם המשכונות, רשם העמותות, רשם הפטנטים, רשם סימני-המסחר ונְשָׁמִים אחרים שלא באנו למנותם.¹⁶⁰ כך כמעט בכל הקשר ובכל מקום – ובכל-זאת לא כך בהלכת פונק-שלזינגר. לפי הלכה זו, "תיקו" מבשר דווקא שינוי בקיים; ולא רק שינוי במרשם, כפי שראינו, אלא שינוי בעולם האמיתי של זכויות וחובות. דרך העולם לחוד והלכת פונק-שלזינגר לחוד.

מבחינה נורמטיבית, חידה היא בעיניי מדוע ספק או תיקו מחייבים את הפקיד לרשום ובכך לקבוע דה-פקטו מצב חדש.¹⁶¹ ודוק: שאלה מהותית היא אם יש לרשום, למשל, נישואין בין גברים או גיור רפורמי, וההכרעה לגופה עשויה ליפול לשני הכיוונים. אבל בכל המקרים הקשים, שהיו ועוד יהיו, אני מתקשה להבין מדוע "על-

¹⁶⁰ אני ער להבדלים הניכרים שבין פקיד הרישום הראשי לבין נְשָׁמִים אחרים העושים את מלאכתם לפי דין – הבדלים של כשירות לכהונה, סמכויות לפי דין, מהות המרשם ואופי הרישום. עם זאת, סבורני שכל הנְשָׁמִים, וכן כל פקידי הרישום הסרים למרותם, כפופים לאותה זהירות "טבעית" המתחייבת בניהולו של פנקס רשמי ובביצוע רישומים שיש בהם ספק. זאת ועוד, סבורני שההבדלים בין נְשָׁמִים שונים נעוצים לא-מעט בהיסטוריה ובטכניקה של החקיקה, ולא דווקא במהות התפקיד. לא הרי נְשָׁמִים שירשנו מן החקיקה המנדטורית כהרי נְשָׁמִים שנולדו בחקיקה הישראלית, ולא הרי פקודת המרשם השלדית משנת 1949 כהרי החקיקה הישראלית המודרנית הנוטה ליתר פירוט. אכן, דומני שאילו נחקק חוק המרשם כיום, יש מאין, הרי מן הסתם הוא היה קובע שפקיד הרישום הראשי יהא בעל כשירות לשמש שופט שלום (לכל-הפחות), ואף יקבל לידי סמכויות הנתונות לוועדת חקירה לפי ס' 9 עד 11 לחוק ועדות חקירה, התשכ"ט-1968, ס"ח 28. השוו, למשל, ס' 118 ו-120 לחוק המקרקעין, התשכ"ט-1969, ס"ח 259 (לגבי הממונה על מרשם המקרקעין); ס' 25 ו-30 לחוק הנאמנות, התשל"ט-1979, ס"ח 128 (לגבי רשם ההקדשות); ס' 5 ו-68 לפקודת סימני המסחר [נוסח חדש], התשל"ב-1972, נ"ח 511 (לגבי רשם סימני-המסחר); ס' 3 לפקודת הפטנטים והמדגמים, חא"י ב 1653, ולעומתו ס' 157 לחוק הפטנטים, התשכ"ז-1967, ס"ח 148 (לגבי רשם הפטנטים); ס' 3 ו-12 לתקנות המשכון (סדרי רישום ועיון), התשנ"ד-1994, ק"ת 734 (לגבי רשם המשכונות); כל אלה ועוד. מעבר להערה זו, קצרה היריעה מלהרחיב.

¹⁶¹ זאת ועוד, הכל מבינים כי אפשר להימנע מרישום, אבל קשה הרבה יותר לרשום תחילה ואחר כך למחוק. גם זה טבע העולם, והוא אף נשקף מהוראות החוק: משהוגדר המונח "יהודי", נקבע שלא יהיה בהגדרה החדשה כדי לפגוע ברישומים ישנים (ס' 3א(ג) לחוק המרשם). כלומר, מי שכבר נרשם כיהודי יישאר רשום כך גם אם הוא אינו עונה על ההגדרה החדשה. מה אפוא ההצדקה למהר ולרשום ולקבוע בכך "עובדות בשטח"? אם הדין לגופו יוכרע אי-פעם לטובת מבקשי הרישום – יבואו-נא כל המעוניינים ויירשמו כדין. אבל מניין ההכרח הנורמטיבי לתת למבקשים מעמד דה-פקטו ששוב לא יישלל מהם, גם אם הדין יוכרע לרעתם?

כרחך אתה אומר: הפקיד חייב לרשום מה שאזרח אומר לו"; ומדוע אם "יש לדבר פנים לכאן ולכאן... עליו לבצע את הרישום".¹⁶²

2. דמות הפקיד הרושם

אילו חיינו מפי הלכת **פונק-שליזינגר** לבדה, היה עלינו להאמין שהמרשם שבוי בידי קבוצה עלומה של פקידי רישום, היושבים מסוגרים בחדריהם ומתיימרים להכריע בכל יום מחלוקות מסובכות. תמונה זו מחייבת כמוכן לחלץ את המרשם משביו ולהבהיר לפקידים את המקום הראוי להם – ומכאן דברי השופט זוסמן המצוטטים למעלה. על גישה זו של בית-המשפט נמתחה ביקורת סמוך לאחר מתן פסק-הדין, ודומני שמוטב להביאה כלשונה:

למעשה נהגו פקידי הרישום בדרך שלישית מלבד אלה המתוארות בפסק הדין: הם רשמו פרטים כגון גיל ומצב משפחתי על פי הודעת הנוגע בדבר והתעודות המוגשות על ידו. אם התעורר ספק בלבם הן בצד העובדתי והן בצד המשפטי – הם העבירו את התיק להנהלת האגף כדי לקבל חוות דעת של היועץ המשפטי של משרד הפנים. אם נמצא הספק בלתי מבוסס ניתנה להם הוראה לרשום את הפריט, ואילו אם הספק נשאר בעינו, ההנחיה היתה להודיע לאדם הנוגע בדבר שלא ירשמו את הפריט עד אשר ימציא פסק דין הצהרתי מבית המשפט המוסמך. אף על פי שפקיד הרישום איננו איפוא בר-הכי לקבלת החלטות שיפוטיות, הרי הוא נהנה מעצה משפטית. יתר על כן – החלטותיו אינן קובעות דבר, אלא הוא רק מפנה את האזרח לערכאה המתאימה. פסק הדין [בפרשת **פונק-שליזינגר** – א' ל'] מחייב את פקיד הרישום שלא להתחשב בפיכפוקים שלו אפילו אם התאשרו על ידי היועץ המשפטי במשרד ואולי גם על ידי היועץ המשפטי לממשלה. עליו לתת את ידו ליצירת ניגוד בין המשפט המהותי לבין ספר רשמי והתעודות הניתנות על-פיו.¹⁶³

הייתה זו ביקורת פשוטה וכמעט מובנת מאליה, ומוטב היה אילו נשמעה. אך גם בחלוף דור נאמר כי "פקיד זוטר" אין תפקידו לדקדק בעובדות או בדין;¹⁶⁴ כי במקרה של ספק אל לו לפסוק אלא לבצע את הרישום;¹⁶⁵ וכן כי "שאלות של עם ולאום, של דת ומדינה... הכרעות היסטוריות הן, ובהיותן מה שהן, אך מוזר – אף מגוחך – הוא הטיעון

¹⁶² ראו פרשת **נעמת**, לעיל ה"ש 3.

¹⁶³ פלק, לעיל ה"ש 16, בעמ' 204-205.

¹⁶⁴ פרשת **גיגי**, לעיל ה"ש 130, בעמ' 461.

¹⁶⁵ פרשת **נעמת**, לעיל ה"ש 3, בעמ' 736.

כי פקיד המרשם אמור להכריע בהן".¹⁶⁶

ראינו לעיל את הסתירה הפנימית שבדין: אם הפקיד אינו פוסק, הרי לא יפסוק ולא יכריע בין שירשום ובין שיסרב, ומכל מקום לא יהא להחלטתו ערך נורמטיבי ואיש לא יהא מחויב בה. ראינו עוד כי שאלה גדולה היא מדוע יוביל הספק דווקא לרישום, ולא לאי-רישום. והנה נוכחנו כי גם מהבחינה המנהלית אין לדין הקיים יסוד: לאמיתו של דבר, פקיד הרישום אינו שופט-מטעם-עצמו, אלא זרועה הארוכה של המדינה; לא את דעתו שלו הוא אוכף, אלא הנחיות שקיבל "מגבוה"; והספק בכל "המקרים הקשים" נעוץ לא בשאלה עובדתית כגון גילו של פלוני, אלא בשאלה משפטית על רקע עובדות ידועות. ממילא, הטענות אינן מכוונות כלפי פקיד זה או אחר שחרג מן השורה, אלא כלפי מדיניות הרישום המוכתבת מלמעלה – ובעצם כלפי הדין המהותי עצמו, שהוא המקור האמיתי לכל הקשיים.

דמות הפקיד הרושם היא מטרה נוחה: קל לציירו כמי שחורג מעקרונות-היסוד של הדין המנהלי, ואז "לשלול" ממנו סמכות שהוא מתיימר כביכול ליטול לעצמו. קל להציבו ולהיאבק בו, כמעין דחליל משפטי, ולהקימו מפעם לפעם על-מנת לשוב ולהפילו. אלא שלא הפקיד עיקר. לא הוא המטרה, ולא בו יש להתמקד. המטרות האמיתיות הן הדין המהותי והמדיניות המעוגנת בו – ועם אלה קשה יותר להתמודד.

3. מדיניות רישום ושינויה

לאחרונה בא הנשיא ברק בפרשת בן-ארי, ובמקום דמות-הצללים של הפקיד הזוטר העמיד את דמות-האמת של שר הפנים: "אין זה ראוי כי בכל עת בו חל שינוי בראשותו של משרד הפנים יבוא שינוי במדיניות בשאלות מפתח של המדינה."¹⁶⁷ ומייד קמה שאלה חדשה: האומנם לא ייתכן שינוי במדיניות הרישום עקב חילופי גברי במשרד הפנים? האומנם "משמעותו של חוק קבועה ועומדת ואינה יכולה להשתנות עקב שינויים בהרכב הממשלה"?¹⁶⁸ לא נוכל להעמיק כאן בסוגיה הגדולה (והמוזנחת) של פרשנות החוק במסגרת הרשות המבצעת. אך פעם נוספת עלינו לנסות להעמיד את הדברים באור הנכון.

(א) שינוי מדיניות היישום של חוק השבות

הנה שאלה חשובה ומעשית לכל הדעות: מה דינה, בגדרי חוק השבות, של אזרחית זרה לא-יהודייה שנישאה ליהודי ישראלי? האם היא זכאית לזכויות שבות לפי סעיף 4א לחוק, כבת משפחתו של יהודי? החל בתיקון חוק השבות ועד 1995 הייתה התשובה שהיא אכן זכאית; אבל אז, באישור בית-המשפט, שונתה המדיניות והוחלט ההפך.¹⁶⁹

¹⁶⁶ פרשת גולדמן, לעיל ה"ש 68, פס' 16 לפסק-הדין.

¹⁶⁷ פרשת בן-ארי, לעיל ה"ש 61, פס' 14 לפסק-דינו של הנשיא ברק.

¹⁶⁸ דברי השופט זוסמן בפרשת שליט, לעיל ה"ש 24, בעמ' 515.

¹⁶⁹ ראו קורנאלדי, לעיל ה"ש 77, בעמ' 100-105.

אמרו מעתה: אילו נישאה גב' פונק למר שלזינגר בין 1970 ל-1995, היא הייתה זכאית לעלות ארצה ולקבל מייד אזרחות ישראלית; אך אילו נישאה לו אחרי 1995, הרי הייתה נדרשת להליך ממושך ותובעני של התאזרחות, תחת עינם הפקוחה של השלטונות. נמצא שלא רק משמעות של חוק "סתם" אינה "קבועה ועומדת", אלא אפילו משמעותו של חוק השבות – ראש וראשון לכל החוקים כולם.

הנה שאלה מעשית נוספת: מה דין ילד שנולד להורים נוכרים אם אחד מהוריו התגייר **לאחר** לידתו? האם הוא "ילד של יהודי" הזכאי לעלות ארצה? לכתחילה נקבע שהוא זכאי, ובלבד שבמועד העלייה ההורה יהודי. חלפו שנות דור, ובשנת 2001 הוחלט ההפך: אין הוא זכאי, שכן "ילד של יהודי" נקבע במועד הלידה.¹⁷⁰ נותר רק להדגיש כי שינוי מדיניות זה לא זכה אפילו באישור שיפוטי, אלא נרקם כולו בתוככי המנהל. ואם המנהל יכול לשנות את המדיניות כלפי מבקשי עלייה, לשבט או לחסד – האם לא יוכל לשנות את המדיניות, מקל וחומר, כלפי מבקשי רישום?

(ב) שינוי מדיניות היישום של חוק המרשם

דברים מפורשים על שינוי מדיניות אמר בית-המשפט העליון במסגרת פרשת **נעמת**. מדובר באנשים שבאו לישראל כלא-יהודים, למדו כאן לימודי יהדות, "קפצו" לחוץ-לארץ על-מנת להתגייר, ואז שבו ארצה וביקשו לעלות ולהירשם כיהודים. הם עתרו לבג"ץ לאחר שבקשתם סורבה, וכל העת שהו בארץ מכוה רישיון לישיבת-ביקור שתוקפו הוארך מזמן לזמן. כאשר תוקף הרישיון עמד לפוג ללא אפשרות של הארכה נוספת, ביקשו העותרים צו-ביניים כדי לקבל מעמד של תושבים ארעיים עד לכיור העתירה העיקרית.¹⁷¹ דא עקא, הענקת מעמד ארעי הייתה גורת רישום במרשם, ומדיניותו של שר הפנים הייתה "שלא לרשום במרשם האוכלוסין – אפילו לתקופת ביניים – מי שלגישתו אינו זכאי מלכתחילה להיות רשום בו".¹⁷² מה עשה בית-המשפט? החליט, בעקבות החלטה דומה במקרה קודם, "לדחות את ההכרעה בשאלת מתן צו הביניים לתקופה של ארבעה חודשים. שכן, בתקופה זו, **אפשר שמדיניות [שר הפנים] תשתנה לאור חילופי השלטון**, והמשיבים יסכימו להעניק למבקשים רישיון לישיבת ארעי מסוג א/5 עד לסיום הדיון בעתירה."¹⁷³

נמצא שהמדיניות לא רק עשויה להשתנות בשל חילופי שלטון גרידא,¹⁷⁴ אלא לעיתים אפילו **מחכים לה** שתשתנה בטרם תוכרע עתירה נגד השלטון הנוכחי.

¹⁷⁰ שם, בעמ' 97-100.

¹⁷¹ בג"ץ 2859/99 **מקרינה נ' שר הפנים**, פ"ד נח(5) 412 (2004) (הליך-ביניים במסגרת פרשת **נעמת**, לעיל ה"ש 3). לנגד עיניהם של העותרים עמד אפוא אותו צורך שהדריך בשעתה את גב' פונק-שלזינגר, והוא לשהות בארץ כדין.

¹⁷² שם.

¹⁷³ שם (ההדגשה הוספה).

¹⁷⁴ ראו גם את שינוי המדיניות ביחס לרישום של טרנסג'נדרים, סמוך לה"ש 115 לעיל.

4. פרשת בן-ארי כמשל

בפרשת בן-ארי¹⁷⁵ הוחלט כזכור לרשום נישואין שנערכו בין גבר לגבר. כידוע, סוגיה זו של נישואין בין בני אותו מין היא רבת-פנים ומורכבת מאוד. אפילו בעולם הליברלי היא מעוררת מחלוקת עזה, שלא כאן המקום לתארה. אבל כדרך הפסיקה אצלנו, עיקר ההחלטה הוא רק חזרה על הלכת פונק-שליזינגר: יש לרשום, משום שאין סמכות לא לרשום. הא ותו לא.

בפועל, הלכת בן-ארי משמשת מעין "רשיון ייבוא" אוטומטי, ללא בדיקה מהותית, לכל סטטוס שנוצר מעבר לים ומבקשים לייבאו ארצה. למחר יינשאו בחוץ-לארץ ישראלים שהם אב ובתו המאומצת (או בנו המאומץ), או אָם חורגת ובנה (או בתה), או אח ואחיו-למחצה או אחותו-למחצה, או קרובי-דם אחרים למיניהם, או כיוצא באלה זוגות (ואולי שלישיות?) שטרם ראינו כמותם.¹⁷⁶ לכאורה, לפי הדין הקיים, יוכל הזוג הטרי לשוב מחוץ-לארץ עם המעמד שרכש, לחייב את מדינת-ישראל לתת לו ביטוי במרשם האוכלוסין, ואגב כך לזכות בהכרה דה-פקטו גם מחוץ לגדרי המרשם. תושבי ישראל יוכלו אפוא לשוב בעולם ולערוך status shopping כאוות נפשם, אם מחמת אהבה ואם לצורך "מעשי" כלשהו – ותפקידו של הדין יהא לאמץ כל סטטוס מבלי שנבדק, להעמיד פנים שרק האריזה הגיעה ולא התוכן, להכריז דה-יורה שמדובר בסטטיסטיקה ותו לא, ולהכיר דה-פקטו בסטטוס חדש, אך ורק מפני שמישהו כבר הכיר בו לפנינו.

¹⁷⁵ לעיל ה"ש 61.

¹⁷⁶ כל הסבור שדוגמאות כאלה קלוטות מן האוויר, מוטב לו שייטול קורה מבין עיניו. ראו, למשל: Carolyn S. Bratt, *Incest Statutes and the Fundamental Right of Marriage: Is Oedipus Free to Marry?* 18 FAM. L.Q. 257 (1984); Martha M. Mahoney, *A Legal Definition of the Stepfamily: The Example of Incest Regulation*, 8 BYU J. PUB. L. 21 (1993); Christine M. Metteer, *Some 'Incest' is Harmless Incest: Determining the Fundamental Right to Marry of Adults Related by Affinity Without Resorting to State Incest Statutes*, 10 KAN. J. L. & PUB. POL'Y 262 (2000); Courtney M. Cahill, *Same-Sex Marriage, Slippery Slope Rhetoric, and the Politics of Disgust: A Critical Perspective on Contemporary Family Discourse and the Incest Taboo*, 99 NW. U. L. REV. 1543 (2005). בסוגיה כולה יש להבחין בין חקיקה פלילית האוסרת על קרובים לקיים יחסי-מין לבין חקיקה אזרחית המונעת אותם מלהינשא; והמעין ימצא שלא תמיד יש התאמה בין שני האיסורים (ראו לעיל מאמרה של Mahoney, ובו נספח המפרט את הדין במדינות ארצות-הברית). באשר לישראל, לא מכבר התבשרנו על פלוני שהתאהב בבתו המאומצת – בתה הביולוגית של אשתו – ואז עבר להתגורר עימה ואף הוליד עימה ילד. ראו רונן טל "עזב את אשתו כדי להתחתן עם הבת שלהם" **ידיעות אחרונות** 19.1.2001, 6 וההפניות בכתבה למקרים דומים מעבר לים.

למעשה, נישואין בין בני אותו מין נערכים לפי שעה במספר קטן מאוד של מדינות, ביניהן בלגיה והולנד (שהייתה הראשונה בעולם שהכירה בנישואין כאלה).¹⁷⁷ מדוע אפוא נסעו הזוגות העותרים לקנדה הרחוקה, ולא לאירופה הקרובה?¹⁷⁸ שאלה זו לא נשאלה ואינה מוזכרת כלל בפסק-הדין, אך התשובה פשוטה: שלא כמדינות אחרות, קנדה לא התנתה את עריכת הנישואין בכך שמי מבני-הזוג יהא אזרח או תושב שלה. בודדה בקרב המיעוט, קנדה הייתה המדינה היחידה בעולם שאפשרה לזוג גברים ישראלים לנסוע אליה כתיירים ליום-יומיים, להתחתן ולשוב הביתה.¹⁷⁹

יש שאלות נוספות שאפשר היה לשאול, אבל דיינו בעיקר. בפרשת פונק-שלינגר נערכו נישואין אזרחיים בין גבר לאישה – נישואין שזה מאות שנים הם חלק מהדין ברוב המדינות המתוקנות; ואילו בפרשת בן-ארי נערכו נישואין בין גבר לגבר – נישואין שאך זה מקרוב הותר לעורכם במדינה אחת ויחידה בעולם, ואשר במדינות אחרות הוצאו במפורש מגדר הדין. האם יש גזרה שווה בין המקרים?¹⁸⁰ לדעתי, יש להשיב על כך בשלילה.

סוגיית הנישואין בין זוגות של גברים או בין זוגות של נשים ראויה לפתרון חקיקתי, ואולי ראוי גם שבית-המשפט ידון בה לגופה.¹⁸¹ אבל ספק רב, לדעתי, אם ראוי שבית-המשפט ייתן בסוגיה מעין זו הכרעה המתחזה לאי-הכרעה, בפרט שאותה הכרעה נשענת כולה על הלכה מנהלית נושנה בדבר סמכויות הפקיד הרושם – הלכה שגויה מלכתחילה, מלאה פגמים וסתירות, בלתי-ניתנת ליישום, המנותקת מהדין ומהמציאות ומההגיגין כולם כאחד.

¹⁷⁷ A.B.A. Section of Family Law, *A White Paper: An Analysis of the Law Regarding Same-Sex Marriage, Civil Unions, and Domestic Partnerships*, 38 *FAM. L.Q.* 339, 407–412 (2004).

¹⁷⁸ והרי לצורך נישואין אזרחיים "רגילים", בין גבר לאישה, הישראלים "קופצים" לקפריסין הקרובה.

¹⁷⁹ קנדה (וליתר דיוק טורונטו שבקנדה) נעשתה אפוא אבן שואבת לזוגות מן העולם כולו: "It soon became widely known in the United States, and indeed throughout the world, that Canada was the first country in the world to offer same-sex marriage to persons who were neither citizens nor residents of the country. Same-sex couples have flocked to Toronto to marry." Douglas Elliot, *The Canadian Earthquake: Same-Sex Marriage in Canada*, 38 *NEW ENG. L. REV.* 591, 614 (2004).

¹⁸⁰ ראו גם את דעת המיעוט של השופט רובינשטיין בפרשת בן-ארי, לעיל ה"ש 61, בעמ' 25 ואילך, שם הבחין בין העניין שנדון בפרשת בן-ארי לבין הלכת פונק-שלינגר, לעיל ה"ש 1.

¹⁸¹ למחלוקת בשאלה המהותית נלווית גם השאלה מיהו שמכריע. יש הטוענים כי תפקיד זה שמור למחוקק בלבד, ולא לבית-המשפט. כשלעצמי, איני רואה הכרח שבית-המשפט ימשוך ידיו וימתין למחוקק עד בוש.

ו. תמונות מהמציאות

נותר לעמוד על כמה תמונות מהמציאות: שתיים הממחישות את קריסת הדין בחיי-המעשה, עד שאפילו בבית-המשפט אי-אפשר ליישמו; ושתיים המראות את כוחו של המרשם בגיבוש התודעה ואת עוצמת האתגרים שעורם טמונים בו לחברה ולמדינה.

1. האיסור להעביד יהודי בשבת

צוהר מאלף אל מציאות המרשם נפתח לא מכבר בסדרה של אישומים על העבדת יהודים בשבת, וראשונה בסדרה הייתה פרשת **גוד נייט סנטר**. העובדות היו פשוטות בתכלית: מפקח עבודה ביקר בשבת בחנות של התאגיד הנאשם – המעביד – ושוחח שם עם פלוני שנחזה כעובד. לאחר שהציג את עצמו, רשם מפי העובד כי הוא מועבד בשבת וכי הוא יהודי. מכאן כתב-האישום, אשר נסמך, בין היתר, על תמצית מרישום העובד במרשם האוכלוסין, שבה פריט הלאום מראה "יהודי" ופריט הדת ריק. העובד עצמו לא נקרא כלל להעיד.

במערכה הראשונה¹⁸² קבע בית-הדין האזורי לעבודה שהמדינה לא הוכיחה ולו לכאורה את היות העובד יהודי. עדות המפקח כי העובד **אמר לו** שהוא יהודי היא עדות-שמיעה בלתי-קבילה, ואילו רישומי הדת והלאום אינם ראיה לנכונותם. המעביד זוכה אפוא, אף מבלי שנדרש להשיב על ההאשמה. **במערכה השנייה**¹⁸³ ערערה המדינה לפני בית-הדין הארצי, וזה פסק כי דברי העובד ותמצית הרישום די בהם לבסס לכאורה את כתב-האישום. המעניין ימצא שהחלטה זו, עם כל סבירותה בראי המציאות, אינה מסבירה בראי הדין מדוע יש להשיב על אישום פלילי שאינו נשען על שום ראיה קבילה. ובכל-זאת הוחזר הדיון אל בית-הדין האזורי כדי שידון באישום לגופו. **במערכה השלישית**¹⁸⁴ שב בית-הדין האזורי וזיכה את הנאשמת. טעמו היה שהתביעה אומנם הוכיחה לכאורה שהעובד יהודי – כפי שפסק בית-הדין הארצי – אך לא הוכיחה זאת **מעבר לספק סביר**; וזאת, בפרט, "כאשר ברור שישנם מקרים שבהם גם מי שאינם יהודים נרשמים במרשם האוכלוסין כ"יהודים"¹⁸⁵.

כעבור זמן קצר, ובפרשה אחרת, הבהיר בית-הדין הארצי את עמדתו: "תמצית הרישום משקפת מידע **אובייקטיבי** המצוי במשרד הפנים. מידע זה מקורו בפרטים

¹⁸² תב"ע (אזורי נצרת) נז8-8/78 **מדינת ישראל – גוד נייט סנטר בע"מ**, תק-עב 97(3) 786 (1997).

¹⁸³ דב"ע (ארצי) 8-14/97-8 **מדינת ישראל – גוד נייט סנטר בע"מ**, פד"ע לג 221 (1998).

¹⁸⁴ תב"ע (אזורי נצרת) נז8-8/78 **מדינת ישראל – גוד נייט סנטר בע"מ**, תק-עב 99(3) 312 (1999).

¹⁸⁵ שם, בס' 139 לפסק-הדין. בית-הדין הדגיש כי אף ש"המאשימה לא הוכיחה במידה הנדרשת כי [העובד] יהודי, אין בכך כדי לקבוע שהוא, כביכול, **איננו יהודי**". שם, בס' 35 לפסק-דינו הסופי של בית-הדין האזורי. נשוב להדגיש שהעובד אינו צד כלל להליך הפלילי נגד המעביד, ויכול שעמדתו לא תישמע כלל בטרם "יוכחו" דתו ולאומו.

הנמסרים עם לידתו של אדם או בפרטים **שמסר האדם על עצמו** במהלך חייו. פרטים אלה משקפים את המציאות, **לפחות על פי עמדתו של האזרח...** בהעדר ראייה לסתור, מהווה הרישום ראייה מספקת לעניין הוכחת יהדותו של כל עובד¹⁸⁶. אמרו מעתה: רישום הלאום אינו רק ראייה, אלא די בו לקבוע ממצא מכריע במשפט פלילי (בהעדר ראייה לסתור). נותר רק לתמוה כיצד אפשר להתגבר כה בקלות על הוראתו של סעיף 3 לחוק המרשם (הגם שהוזכרה בפסק-הדין), ולא פחות מכך – כיצד יכול הרישום לשקף, בעת ובעונה אחת, הן "מידע אובייקטיבי" והן מידע "שמסר האדם על עצמו" ומשקף את המציאות "על פי עמדתו". אולם תמיהות אלה לא זכו לעת עתה במענה של ממש: בקשת רשות ערעור נדחתה בבית-המשפט העליון,¹⁸⁷ וכמוה גם בקשה לדיון נוסף.¹⁸⁸ שלב אחד הסתיים, ומייד בא זה שאחריו. פרשת **נוי**¹⁸⁹ סבה שוב על העבדת עובדים שבסעיף הלאום שלהם צוין "יהודי" בעוד סעיף הדת הושאר ריק. הפעם הייתה הטענה שגם אם הרישום מוכיח שהעובדים הם יהודים בלאומם, לא הוכח שהם יהודים גם בדתם; ומאחר שהחוק חל דווקא על יהודים **בדתם**, שוב לא הוכח האישים אף לא לכאורה. בית-הדין הסכים: הוא ציין שלכאורה מרכיב הדת הוא הדומיננטי, ולא מרכיב הלאום, ומכל מקום ראה לאמץ את הפרשנות המקילה עם הנאשם בהליך פלילי (מכוח סעיף 34 לחוק העונשין). לפיכך, "מאחר שלפחות אחד הפירושים הסבירים של המונח 'יהודי' בסעיף 7 לחוק שעות עבודה ומנוחה (אם לא הפירוש הסביר ביותר)... הוא שהעובד הוא יהודי על פי דתו, הרי שהמאשימה לא הוכיחה את אחד מיסודות העבירה"¹⁹⁰. ושוב זוכו הנאשמים-המעבידים (חברה בע"מ ושני מנהליה), אף מבלי להשיב על ההאשמה.

¹⁸⁶ ע"פ (ארצי) 1003/00 הנדימן עשה זאת בעצמך בע"מ – מדינת ישראל, פד"ע לח 262 (2002), ס' 11 לפסק-הדין (ההדגשות הוספו).

¹⁸⁷ רע"פ 10687/02 הנדימן עשה זאת בעצמך בע"מ נ' מדינת ישראל, פ"ד נז(3) 1 (2003).
¹⁸⁸ דנ"פ 3211/03 הנדימן עשה זאת בעצמך בע"מ נ' מדינת ישראל, תק-על 2003(2) 1307 (2003).

¹⁸⁹ תב"ע (אזורי נצרת) נז/8-66 מדינת ישראל – חב' ר. נוי (96) בע"מ, תק-עב 99(1) 41 (1999).

¹⁹⁰ שם, בס' 40 לפסק-הדין (הסוגריים במקור). ביום 15.4.2004 פורסם מטעם משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה תזכיר חוק שעות עבודה ומנוחה (תיקון – סירוב לעבודה מותרת במנוחה שבועית), התשס"ד-2004, www.moit.gov.il/NR/exeres/B47BA278-3468-4B3D-852C-F75E96848642.htm. לפי החוק הקיים, אדם המסרב לעבוד בימי המנוחה השבועית "על פי איסור שבמצוות דתו" – אין להפלותו בקבלה לעבודה (ס' 39) ואין לחייבו לעבוד באותם ימים (ס' 19). לפי דברי ההסבר, התזכיר מבקש להחיל הוראה זו גם על מי "שהכרתם הלאומית היא המביאה אותם לסרב לעבוד במנוחה השבועית ובחגים".

תם ולא נשלם. בפרשה נוספת, הפעם במסגרת אישום לפי חוק עבודת הנוער,¹⁹¹ קבע בית-הדין הארצי כי הרישום "יהודי" בפרט הלאום מעיד גם על פרט הדת, אף-על-פי שזה האחרון הושאר ריק:¹⁹² "לצורך הוכחת היותו של העובד 'נער יהודי'... מספיק הרישום 'יהודי'... בפרט הלאום, כראיה לכאורה – הניתנת לסתירה – גם לענין פרט הדת."¹⁹³ כלומר, לא זו בלבד שרישום הלאום הוא ראיה ללאומו של הנרשם, אלא הוא ראיה גם לדתו! בכל הכבוד, ואפילו נתעלם מקשיים אחרים, קשה ליישב תפיסה זו עם קביעת בית-הדין הארצי עצמו, שלפיה הרישום "[משקף] את המציאות, לפחות על פי עמדתו של האזרח". אם הרישום משקף מציאות ועמדת האזרח חשובה, מדוע להתעלם מכך שלא נרשם דבר בסעיף הדת או נרשם "חסר דת"? ואם אומנם הדת היא הדומיננטית בדיני העבודה והמנוחה, מדוע לפנות דווקא אל סעיף הלאום שכתוב בו "יהודי", ולא אל סעיף הדת שהושאר ריק?

הרבה יש ללמוד מסדרת הפרשות שלעיל. יכולנו להציגה רק בתכלית הקיצור, וכל הרוצה יעמיק וילמד. אולם מסקנה אחת ניתנת להיאמר בפשטות ובקצרה: אפילו נקבע בחוק מפורש כי רישום הדת והלאום אינו ראיה לנכונותו – המציאות אינה יכולה לסבול חוק כזה, ואפילו בתי-המשפט אינם מסוגלים ליישמו.

2. הוכחת יהדות לצורכי שבות ומרשם

נתאר לעצמנו פלוני המבקש לעלות ארצה בעקבות הוריו או הורי-הוריו, שעלו שנים רבות לפניו ואולי כבר הלכו לעולמם. היוכל להסתמך על העובדה שמי מאותם הורים או הורי-הורים נרשם בישראל כיהודי? אם אָמו רשומה כיהודייה, היוכל להביא ראיה מהמרשם שהוא עצמו יהודי? אם סבו רשום כיהודי, היוכל להביא ראיה מהמרשם שהוא "נכד של יהודי" הזכאי לזכויות שבות (גם אם אינו יהודי בעצמו)? לפי הדין כפשוטו התשובה היא לא, שהרי הרישום אינו ראיה לנכונותו. אבל מה תהא התשובה במציאות? העותר בפרשת **אדישוילי** בא ארצה בעקבות אמו, שנרשמה כיהודייה וזכתה באזרחות ישראלית.¹⁹⁴ הוא ביקש אפוא לקבל אזרחות ישראלית כבן לאם יהודייה, וכן להביא ארצה את משפחתו. פניו הושבו ריקם. מסתבר כי בעיירה שממנה בא שגשגה תעשיית זיופים של תעודות, ונפל חשד של ממש לא רק על המסמכים שהמציא בעצמו, אלא גם על אלה שהמציאה אמו לפניו. התקבלה אפוא החלטה לא לסמוך על תעודות

¹⁹¹ חוק עבודת הנוער, התשי"ג-1953, ס"ח 128.

¹⁹² ע"פ (ארצי) 1004/00 **אלוניאל בע"מ** – **מדינת ישראל**, פד"ע לח 488 (2003), ס' 11 לפסק-הדין.

¹⁹³ מה הדין בפלוני שנולד לאם יהודייה אך בחר להותיר ללא רישום את פרטי הלאום והדת גם-יחד? אם נלך בדרכו של בית-הדין הארצי, נדמה שבמקרה כזה תוכל התביעה להמציא תמצית רישום ביחס **לאמו** של פלוני; ואם האם נרשמה כיהודייה, אזי בהעדר ראיות לסתור ייחשב גם בנה כמוה, אם ירצה ואם ימאן.

¹⁹⁴ בג"ץ 713/00 **אדישוילי נ' מינהל האוכלוסין** – **משרד הפנים**, דינים עליון נט 73 (2001).

שמקורן באותה עיירה; והגם שהמדינה השלימה עם רישומה הקיים של האם, הרי בקשת העותר עצמו סורבה. לא נותר לו אלא לנסות להסתמך על הרישום הישראלי של אמו, כאמור בפסק-הדין: "טוען העותר, כי הוא הרים את הנטל המוטל עליו, בכך שהוכיח כי אימו רשומה כיהודיה... אין בידינו לקבל טענה זו. **אכן, רישום האם כיהודיה עשוי להוות ראיה לכאורה**, אולם בדיקת המשיב העלתה חומר ראייתי למכביר [המעמיד את רישום האם בספק], ולמצער, מעבירה היא שוב את הנטל אל כתפי העותר."¹⁹⁵

אנו מסכימים כמוכן בלב שלם: בפועל ובראי ההיגיון הרישום הוא אכן ראיה לכאורה, בבית-המשפט או מחוץ לו, ורק בשל הנסיבות המיוחדות של המקרה לא היה מקום להסתמך עליו. אבל היכן סעיף 3 לחוק המרשם? והיכן הלכת פונק-שליזינגר ובנותיה? אלה לא נזכרו כלל בהחלטה, ונדמה שכה מובנת-מאליה המחשבה שרישום ממלכתי הוא ראיה לתוכנו, עד שבלהט הדיון וההנמקה "נשכח" כליל הדין הקובע את ההפך.

3. מיהו ערבי

בחודש מרס 1999 הורה בג"ץ לממשלה לנמק מדוע לא תבטל את מינוים של מקצת נציגיה במועצת מקרקעי ישראל, ומדוע לא "תמנה תחתם חברים ערבים בשיעור המהווה ייצוג הולם מכלל חברי המועצה".¹⁹⁶ בטרם נמשכו ההליכים הודיעה הממשלה כי בתוך זמן קצר תמנה חבר ערבי למועצה, ומה שאירע כעת הבהיר כי השאלה "מיהו ערבי" מפגרת אך במעט אחרי אחותה הבכירה ממנה – השאלה "מיהו יהודי". לנוכח הצעתו של שר התשתיות למנות למועצה פלוני בן העדה הדרוזית, קבע היועץ המשפטי לממשלה כי הממשלה לא תמלא בכך את חובתה למנות ערבי. לשון אחרת: לצורך המינוי שעל הפרק דרוזי אינו "ערבי". סופם של דברים שהממשלה עמדה בדיבורה ומינתה ערבי (לא-דרוזי) למועצה. אבל זרע המבוכה כבר נטמן, ומייד נקלט והחל לפעול את פעולתו כאמור להלן.

במקביל לעתירה למינוי ערבים למועצת מקרקעי ישראל נעשה מאמץ להבטיח ייצוג הולם לערבים במגזר הציבורי בכללותו, וזאת בהשראת החקיקה המחייבת ייצוג הולם לנשים. מכאן שתי הצעות חוק שיזם חבר-הכנסת עזמי בשארה, אשר נועדו להבטיח ייצוג הולם לערבים בדירקטוריונים של חברות ממשלתיות ובשירות המדינה. הממשלה מצידה הסכימה עם הצעות חוק אלה, ונותר רק לחוקק ולברך על המוגמר. אלא שאז נקבע כאמור כי דרוזי אינו ערבי, ומלאכת החקיקה הסתבכה: אם דרוזים אינם ערבים, אזי אפליה מתקנת לטובת הערבים לא תחול עליהם. אי-לכך, עוד בטרם יבשה

¹⁹⁵ שם, פס' 5 לפסק-הדין (ההדגשה הוספה).

¹⁹⁶ בג"ץ 6924/98 האגודה לזכויות האזרח נ' ממשלת ישראל, פ"ד נה(5) 15, 25 (2001).

הדיו על הצעת חבר-הכנסת הערבי בשארה, קמה לצידה יוזמה חדשה של חבר-הכנסת הדרוזי סאלח טריף, שנועדה להבטיח ייצוג הולם לדרוזים.¹⁹⁷

בסופו של דבר הושלם מהלך החקיקה, וגם הצ'רקסים קיבלו את שלהם: סעיף 1א18 לחוק החברות הממשלתיות קובע כי "א) בהרכב דירקטוריון של חברה ממשלתית יינתן ביטוי הולם לייצוגה של האוכלוסיה הערבית... (ג) לענין סעיף זה, 'האוכלוסיה הערבית' – לרבות האוכלוסיה הדרוזית והצ'רקסית".¹⁹⁸ באותה רוח תוקן גם סעיף 1א15 לחוק שירות המדינה (מינויים).¹⁹⁹

ימים יגידו אם הוראות אלה יזכו בפרשנות בהירה ומוסכמת על הכל.²⁰⁰ לענייננו, לעת עתה, די להביא מעט מהדיון שנערך סביבן בוועדת חוקה, חוק ומשפט של הכנסת – דיון הממחיש כי דווקא הרישום בתעודת-הזהות הוא זה שקבע את התודעה ואת המציאות, ובסופו של דבר סלל גם את דרכו של החוק:

סאלח טריף: על פי החלוקה, כפי שמופיעה בתעודת הזהות, ברישום לפי הלאום, הצעת החוק המבורכת שהביא חבר הכנסת עזמי בשארה לא היתה חלה מבחינה משפטית גם על הדרוזים והצ'רקסים...

עזמי בשארה: ...אני מאד מבקש מחבר הכנסת טריף שלא יחלק אותנו לעדות – מוסלמים, נוצרים, דרוזים... עכשיו, פעם ראשונה בהיסטוריה אתה עושה הבחנה חוקית [בין ערבים לדרוזים – א' ל'].

סאלח טריף: לא, יש לי תעודת זהות, אני נולדתי לזה. יש לי תעודת זהות שכתוב עליה "דרוזי"..."²⁰¹

איוב קרא: בתעודת הזהות שלי הלאום שלי הוא דרוזי, מה לעשות. חבר הכנסת בשארה נגד החוק [באומרו שהדרוזים הם ערבים – א' ל']... דרוזים כתוב בתעודת הזהות שהלאום הוא דרוזי...

¹⁹⁷ שתי היוזמות אוחדו לבסוף, כמוסבר להלן. ראו הצעת חוק החברות הממשלתיות (תיקון מס' 13) (ייצוג הולם לאוכלוסיה הערבית), התש"ס-2000, ה"ח 345, מטעם חברי-הכנסת בשארה וטריף. חבר-הכנסת טריף הסביר כי נזעק להגיש את הצעתו בדבר ייצוג הולם לדרוזים עקב קביעתו של היועץ המשפטי לממשלה כאמור לעיל. ראו דיוניה של ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת, להלן בה"ש 201 ו-202.

¹⁹⁸ חוק החברות הממשלתיות (תיקון מס' 11), התש"ס-2000, ס"ח 207. לכל הדעות, הצ'רקסים אינם ערבים.

¹⁹⁹ חוק שירות המדינה (מינויים) (תיקון מס' 11), התשס"א-2000, ס"ח 77.

²⁰⁰ בבג"ץ 10026/01 **עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי נ' ראש ממשלת ישראל**, פ"ד נז(3) 31 (2003), נידונה הטענה שהאפליה המתקנת לטובת ערבים אינה מיושמת בקצב נאות. העתירה נדחתה. ועדת-משנה של ועדת החוקה, חוק ומשפט החלה לעקוב אחר יישום החוקים החדשים, בין היתר בעזרת דוחות סטטיסטיים מיוחדים של נציבות שירות המדינה.

²⁰¹ מתוך הדיון לקראת הקריאה הראשונה – פרוטוקול ישיבה מס' 90 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-15, 198 (21.2.2000).

עזמי בשארה: הדרוזים הם לא מוסלמים? ...

איוב קרא: הדרוזים הם דרוזים... מה שכתוב לי בתעודת הזהות זה מה שנכון... מדינת ישראל משקרת? כתוב לי דרוזי, הלאום דרוזי והדת דרוזית, מה הבעיה... אני אביא לך את תעודת הזהות שלי ותראה מה כתוב בה. הוא קובע לי מה אני... [עקב התלהטות הרוחות הוכרזה הפסקה]

טלב אלסאנע [חבר-כנסת בדווי]: ...עכשיו נכנסים לשאלה מיהו ערבי ואנחנו לא רוצים להיכנס לזה.²⁰²

עינינו הרואות מה כוחו של הרישום ומה גדול חלקה של תעודת-הזהות בגיבוש התודעה, וממילא גם בעיצוב פניהם של החברה והדין. הדברים מדברים בעד עצמם, ומוטב רק להזכיר שאם כך בבית-המחוקקים, קל וחומר בקרב הציבור הרחב. עוד עינינו רואות כי השאלה "מיהו ערבי" כבר הציבה את רגלה בכניסה – ולא בפעם הראשונה.²⁰³ ספק אם יהיה אפשר לשוב ולסגור עליה את הדלת. ואולי לא ירחק היום והמשפט הישראלי ימצא את עצמו נאבק בשאלות כגון רישומם (ומעמדם) של "ערבי" בן למשפחה מעורבת או "דרוזי בן דת אחרת", ועוד כיוצא באלה שאלות רישום ביחס למגוון הדתות והלאומים שבהם התברכנו.

4. לידתו של לאום ישראלי?

כפי שראינו לעיל, ההגדרה הסטטוטורית של המונח "יהודי" (1970) הביאה מתדיינים רבים אל בית-המשפט²⁰⁴ – מהם שרצו בתואר "יהודי" ולא זכו בו, ומהם שרצו דווקא לנער את חוצנם מאותו תואר, מאחר שהגדרתו שוב לא תאמה את השקפת-עולמם. אחד מאלה האחרונים היה אדם שביקש לשנות את רישומו בסעיף הלאום מ"יהודי" ל"ישראלי".²⁰⁵ הנשיא אגרנט דחה את בקשתו, ובתום דיון ארוך קבע שאין כלל לאום ישראלי שהמבקש יוכל להשתייך אליו (לפחות לעת עתה). בהמשך ציטט הנשיא ממגילת-העצמאות, ואז הוסיף:

²⁰² מתוך הדיון לקראת הקריאות השנייה והשלישית – פרוטוקול ישיבה מס' 120 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-15, 441 (16.5.2000). הדיון כולו, שרק את חלקו הבאנו, ממחיש יפה את המבוכה סביב מושגי הדת והלאום כשלעצמם – ולא רק בקרב יהודים.

²⁰³ ראו בג"ץ 436/77 **בן מוחמד נ' שר הפנים**, פ"ד לב(1) 306 (1977). בפרשה זו עתרו שני אחים לשינוי רישום הלאום מ"דרוזי" ל"ערבי". הם הבהירו, בין היתר, כי "אם אמנם רואים הם עצמם כבני העדה הדרוזית מבחינת ההשתייכות הדתית, הרי רואים הם עצמם כבני הלאום הערבי מבחינת העבר ההסטורי, ערכי תרבות וכיוצא באלה". שם, בעמ' 308. העתירה לא נידונה לגופה, והעותרים הופנו לבית-המשפט המחוזי. ראו עוד נפאע, לעיל ה"ש 19.

²⁰⁴ ראו לעיל תת-פרק א(א).

²⁰⁵ פרשת **טמרין**, לעיל ה"ש 136.

המאורע הגדול של הקמת מדינת ישראל... לא בא אלינו על מנת שיחול פירוד בקרבו של העם היושב בציון, כך שהוא ייפצל וייפלט לשני לאומים – יהודי מזה, ו"ישראלי" מזה. פילוג כזה, אילו התהווה חלילה, היה עומד בסתירה למטרות הלאומיות, שבגללן הוקמה המדינה... [ומשמעותו הייתה] סיכול המטרות ההן וחתירה מתחת לאחדותו של העם היהודי כולו. לפיכך, אם קיים היום בארץ... קומץ אנשים – ואפילו יותר מזה – המבקשים להיבדל מהעם היהודי ולקנות לעצמם את המעמד של אומה ישראלית נפרדת, כי אז מגמה ספרטיסטית זו, אין לראותה כמגמה לגיטימית ומן הנמנע להכיר בה... [וטמונה בה] הסכנה של גרימת התפוררותו הפוליטית והסוציאלית של העם כולו.²⁰⁶

הדברים ברורים: רישום הלאום הישראלי נתפס במחשבתו של הנשיא אגרנט כהכרה בקיומו. רישום יחיד נרָאָה כה מסוכן בעיניו עד שאיים לסכל את מטרות הקמתה של המדינה, לתת לגיטימציה לתנועה בדלנית המבקשת מעמד של לאום נפרד, לזעזע את אחדות האומה היהודית בארץ ובתפוצות, ולגרום להתפוררותו הפוליטית והחברתית של עם-ישראל כולו. האם אי-פעם נאמרו בבית-המשפט דברים רחוקים כל-כך מענייני יומיום של ביורוקרטיה, סטטיסטיקה ומְנַהֵל? והנה, כמה פסקאות לאחר-מכן דן הנשיא בבקשתו החלופית של המבקש, שאם אין רושמים אותו כישראלי לפחות ימחקו את רישומו כיהודי. אבל בקשה זו נדחתה אף היא, שהרי "מטרתו של מרשם האוכלוסין היא אך לאסוף חומר סטטיסטי",²⁰⁷ ואין הוא זירה להביע בה מורת-רוח ממעשי המחקק. לא נותר לנו אלא לשוב ולהצביע על תופעה סכיזופרנית שספק אם ימצאו רבות כמותה: סכיזופרניה של רישום שברגע אחד הוא סכנה לדמותו ולעצם קיומו של העם היהודי, וברגע שאחריו הוא רק "חומר סטטיסטי" שאינו קובע דבר, אינו מעיד על דבר, "נעדר ערך תוכני",²⁰⁸ "יכול שיהא נכון ויכול שיהא לא-נכון, ואיש אינו ערב לנכונותו".²⁰⁹

השאיפה לרשום לאום ישראלי לא התפוגגה, כמובן. לפני שנים מספר הוגשה לבג"ץ עתירה מטעם שלושים ושמונה יהודים, ערבים, דרוזים ואחרים, אשר ביקשו כולם להירשם כישראלים בלאומם, ותהו מדוע זה טבלת הלאומים המשמשת את משרד הפנים כוללת מאה שלושים וחמישה ערכים, ודווקא הערך "ישראלי" חסר בה. בעצת

²⁰⁶ שם, בעמ' 221. דברים אלה צוטטו בהסכמה על-ידי השופט לנדוי בפרשת **שלח**, לעיל ה"ש 134, בעמ' 426. יצוין שהשופטים אגרנט ולנדוי נותרו במיעוט בפרשת **שליט**, לעיל ה"ש 24, וניכר שלא הצטרפו לחסידיה המובהקים של הלכת **פונק-שליזינגר**, לעיל ה"ש 1. ראו גם את הסתייגותו של השופט לנדוי מהלכה זו בפרשת **גורפינקל-חקלאי**, לעיל ה"ש 16, בעמ' 2071.

²⁰⁷ פרשת **טמרין**, לעיל ה"ש 136, בעמ' 223.

²⁰⁸ דברי בית-המשפט בפרשת **גיגי**, לעיל ה"ש 130.

²⁰⁹ פרשת **פונק-שליזינגר**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 249.

בג"ץ נמחקה העתירה והוגשה מחדש לבית-המשפט המחוזי בשבתו כערכאה מנהלית;²¹⁰ ושם, לפני חודשים אחדים, קיבלו הצדדים את הצעת בית-המשפט לדון בה כתביעה אזרחית.²¹¹ נותר רק להמתין להחלטה.

האם קם בארץ לאום ישראלי, שיזכה בביטוי רשמי במרשם האוכלוסין? האם סוגיית "מיהו יהודי" תרד לפי שעה מהבמה, ובמקומה תעלה ותבוא הסוגיה "מיהו ישראלי"? האם "ישראלי" יהודי-לשעבר, חסר דת, עודנו יהודי? האם מותר להעבידו בשבת? האם יקנה לצאצאיו זכויות שבות? האם ילדיה של "ישראלית" יוכלו להירשם בבגרותם כיהודים? האם "ישראלי" ערבי-לשעבר או דרוזי-לשעבר עודנו חלק מ"האוכלוסייה הערבית" הזכאית לאפליה מתקנת? השאלות נערמות ומשמעותן ברורה. רק את מקצתן הצגנו כאן, ולא נתפתה להשיב עליהן. אך יהיו התשובות אשר יהיו – מה להן ולהלכות המרשם הקיימות? בפרשת **בן-ארי** (2006) פסק בית-המשפט שיש לרשום נישואין בין גבר לגבר (שנערכו בקנדה) מבלי לדון כלל בסוגיות המהותיות הגלויות לעין.²¹² ובכן, היש לרשום את הלאום הישראלי מבלי לבחון מהו לאום ואם קיים בכלל לאום ישראלי, ולהכריז שוב שרישום אין פירושו הכרה? בפרשת **נעמת** (2002) הסביר בית-המשפט שהחובה לרשום גיורים שנעשו בחוץ-לארץ "מבוססת על הגישה כי [שאלת תוקף הגיור] היא שאלה לא פשוטה, שפקיד הרישום אינו רשאי להכריע בה".²¹³ ובכן, מאחר שקיומו של לאום ישראלי אף הוא שאלה לא-פשוטה – האם מטעם זה בלבד חייב הפקיד לרושמו? שמא בעולם המציאות ייוולד לעינינו לאום ישראלי, ורבבות יבואו לחסות תחת כנפיו, רק משום שבעולם הדין התעוררה סביבו "שאלה לא פשוטה"? זאת ועוד, אם ירשום הפקיד רק משום **שאסור** לו להכריע, הרי מניה וביה יניח את אבן-הפינה ללאום הישראלי, ובכך יכריע גם יכריע בשאלה שנאסר עליו להכריע בה. האם זו המערבולת שראוי כי הדין יתגבש בתוכה? והאם שוב ייאמר ויירמז לנו שהכל סטטיסטיקה, השאלה אינה חשובה כל-כך והרישום הוא רק רישום?²¹⁴

²¹⁰ בג"ץ 11286/03 **אורנן נ' שר הפנים** (טרם פורסם, 20.9.2004). לכתב-העתירה המקורי ראו www.nevo.co.il/Psika_word/kitvey/0147.doc. מידע נוסף על ההשתלשלות הדיונית עד הנה ראו באתרו של העותר הראשי: www.2all.co.il/Web/Sites/ornan.

²¹¹ ראו עת"מ (מנהליים י-ם) 591/06 **אורנן נ' משרד הפנים** (טרם פורסם, 20.3.2007). ראו גם את בקשת ההצטרפות לעתירה בבש"א (מנהליים י-ם) 2108/06 **אבנרי נ' משרד הפנים** (טרם פורסם, 27.12.2006).

²¹² ראו לעיל תת-פרק 4.

²¹³ פרשת **נעמת**, לעיל ה"ש 3, בעמ' 750. ראו גם לעיל הטקסט סמוך לה"ש 66.

²¹⁴ ודוק: בית-המשפט יכול להביט ישירות בעיני הסוגיה, לעמוד על מלוא משמעותה, ואז להחליט שהיא אינה שפיטה. בכך יסטה כמובן מכל מהלך הפסיקה עד הנה, אבל הגם שלא יכריע לגוף העניין, תהא זו התבוננות מציאותית ואמיתית בסוגיות שעל הפרק. לכל יאה ספק, איני מציע כאן שום עמדה לגבי סוגיית הלאום הישראלי – לא בשאלה אם ראוי

סוף-דבר

יכול הדין לשוב ולהכריז שהרישום בפרטי המעמד האישי אינו קובע דבר ואין לו ערך. אך אם אפילו ערכאה פלילית נסמכת עליו, כפי שראינו סביב העבדת יהודים בשבת, מה יעשו הרשויות והאדם ברחוב? האומנם רישום לחוד וסטטוס לחוד? האין הרישום עצמו מציאות שהיא גם סטטוס?

מעבר לחשיבות הרישום לצורכי הדין, ומעבר להשפעתו על התודעה הקולקטיבית ועל שאלות של מדינה ולאום, מוטב לשוב ולהדגיש גם את חשיבותו המכרעת לצורכי הפרט והחברה. נקל להבין, למשל, את קשייו של פלוני אשר רואה את עצמו כאדם נשוי ומציג את עצמו ככזה בכל מקום, ובכל-זאת הוא רווק בספח של תעודת-הזהות ובכל מגע שיש לו עם הרשויות. נקל גם להבין עד כמה יתקשה אלמוני להציג את עצמו לאורך זמן כיהודי – במפורש או במשתמע, בפני שכנים או במקום העבודה – אם המרשם קובע אחרת. במקדם או במאוחר יתלחשו הבריות מאחורי גבו וישאלו לא רק מיהו **באמת** – יהודי או לא-יהודי – אלא מניין הפער בין מה שאמר על עצמו לבין מה שהרישום אומר עליו. אכן, אפילו מי שאינם מביטים על הזולת במשקפיים דתיים או לאומיים, ואחת היא להם אם פלוני הוא יהודי כדת וכדין (למשל) – גם הם מייחסים חשיבות ליושרו ולאמינותו. חזקה על כולנו שנביט בחשדנות, או לפחות נתהה ונשאל, על מי שהתגלתה סתירה בין דמות היומיום שאימץ לעצמו (אף אם בכנות גמורה) לבין דמותו הרשומה.

הנה כי כן, הרישום כמוהו ככרטיס-ביקור שהנרשם מקבל מן **המדינה** על-מנת שיוכל להציגו **בחברה**. הוא מאפשר לאדם להציג את עצמו ולהתקבל אצל זולתו כיהודי או כערבי או כל כיוצא בזה, בשלל הקשרים פורמליים ולא-פורמליים, מבלי לחשוש שיואשם ביום מן הימים בהטעיה וביצירת מצגי-שווא. ממילא יש לרישום חשיבות מעשית עצומה, במיוחד ל"מצטרפים חדשים" כגון גרים. הוא מפתח יקר-ערך לא רק ליתרונות המעוגנים בדין (לרבות הזכות לאפליה מתקנת), אלא גם ליתרונות הרבים שחברי קולקטיב דתי או לאומי מעניקים זה לזה, כל העת ובכל תחומי החיים, מכוח הסולידריות הטבעית שביניהם. אכן, כשם שבני משפחה אחת "מעדיפים" זה את זה באופן טבעי ומבלי שהדין יכפה אותם, כך גם בני דת אחת או לאום אחד. המבקש להירשם כיהודי או כערבי מבקש אפוא לא רק את הכרת החוק – שממילא הכל שווים בפניו²¹⁵ – אלא את הכרת החברה הסובבת, שבעיניה **לא** הכל שווים.

אמת פשוטה היא שרישום – ובעיקר אי-רישום – הם יסוד מכריע בדרך שבה אדם מוכר בעיני הזולת, והרישום כולל לפיכך לא רק מרכיב הצהרתי אלא גם מרכיב

מעיקרא שתעבור את מחסומי השפיטות, ולא בשאלת ההכרעה הנכונה או הרצויה אם תעברם ותתברר לגופה.

²¹⁵ אם נדייק, לבל נואשם גם אנו בניתוק מן המציאות, מוטב אולי לומר שהכל **אמורים** להיות שווים לפני החוק, והמציאות יכולה רק לשאוף לכך.

קונסטיטוטיובי של ממש. אין הוא רק משקף את המעמד הקיים ערב הרישום, אלא הוא עצמו יוצר מעמד ומקנה הכרה חברתית. הגיעו בעצמכם: מי שנחזה כיהודי (למשל) לפי רישום רשמי, וממילא רואים אותו כיהודי ומתייחסים אליו כיהודי ברשויות המדינה, ואף אין דרך להבדילו מכלל היהודים – הרי מניה וביה ייראה יהודי גם בעיני רוב-רובה של החברה, וייעשה אם כן יהודי לכל דבר. רוצה לומר: גם מי שרק נרשם כיהודי סופו להיות מוכר כיהודי ולהיעשות במוקדם או במאוחר יהודי **באמת**. ואם אישה היא זו שהוכרה כיהודייה, הרי מניה וביה יירשמו ויוכרו כיהודים גם ילדיה וילדיהם אחריהם. בכל אלה טמונה משמעות הרישום, ויש לראותה בכל חשיבותה ובאור הנכון.

* * *

נשוב אל דברי השופט ויתקון בפרשת **שליט**: "מדיניות השוללת מאדם את הזכות לראות את עצמו כבן האומה היהודית עלולה לפגוע בו ובבני משפחתו מבחינה רוחנית, חוקתית וכלכלית ואף להרחיקם מהארץ."²¹⁶ בכל הכבוד, אני סבור שדברים אלה, כפי שנוסחו, החטיאו את המטרה. זכותו של אדם להגדיר את זהותו **בעיני עצמו** אינה אלא זכותו לחופש מצפון. אין בה רבותא. בעולם ליברלי אין עוררין כי אדם יכול לראות את עצמו בכל אור שירצה, וחלילה למדינה לחטט במה שמצוי בנפשו פנימה. אדרבה, אפילו בעולם ההלכה מוכנים להכיר בחופש מצפון מעין זה. היטיב לומר זאת שאול ליברמן, חוקר התלמוד וחתן פרס ישראל, שהיה מן המשיבים ה"הלכתיים" ב"משאל החכמים" של בן-גוריון: "אדם שאביו ישראל ואמו גויה, והוא עומד וצווה: רואה אני את עצמי כישראל גמור מבטן ומלידה... ברור שרשאי הוא אותו אדם לראות את עצמו כישראל גמור... וכשם שאין אנו רשאים לכופף עליו את רצוננו אנו שלא יראה את עצמו כיהודי, כן אין הוא זכאי לכופף עלינו את דעתו הוא שאף אנו נכיר בו כיהודי."²¹⁷

אכן, השאלה אינה אם יש לאדם "הזכות לראות את עצמו כבן האומה היהודית", אלא אם יש לו זכות משפטית שכך יראו אותו **אחרים**. השאלה היא אם יוכל לכפות את הגדרתו העצמית על **המדינה**, ועד כמה יוכל רישום ממלכתי לשמש בידו אמצעי הקובע את דמותו בעיני **החברה**. שאלות מעין אלה הן מורכבות ועמוקות מאוד, לדעתי. במיוחד בעידן הליברלי, הן מהוות אתגר של ממש ביחסים שבין היחיד לבין הכלל. ממילא, הן מציבות אתגר של ממש למשפט. הן עשויות להתעורר ברישום שם, מצב אישי, מין, דת, לאום, ואפילו מען או מקום לידה.²¹⁸ הדעת נותנת שהן עתידות אך להחריף בעתיד

²¹⁶ פרשת **שליט**, לעיל ה"ש 24, בעמ' 533. ראו לעיל הציטוט הרחב יותר והביקורת עליו, בטקסט הסמוך לה"ש 131 ואילך.

²¹⁷ בן-רפאל, לעיל ה"ש 17, בעמ' 236-237.

²¹⁸ ראו בג"ץ 3607/97 **סואעד נ' משרד הפנים** (לא פורסם, 19.5.1999). בפרשה זו ניתן צו על-תנאי, ביום 11.12.1997, בזו הלשון: "1. מדוע לא מאפשרים המשיבים לעותרים לשאת את שם כפרם, חוסנייה, ככתובתם בתעודת הזהות שלהם; 2. מדוע לא רושמים המשיבים את שם כפרם של תושבי הכפר חוסנייה כמענם בתעודת הזהות שלהם." בעקבות הצו

הנראה לעין – וזאת ככל שיתחזק האינדיבידואליזם; ככל שימשיכו להשתנות סדרי-עולם, כגון דמותם של נישואין ומשפחה ואף עצם הדיכוטומיה בין גברים לנשים;²¹⁹ ככל שתידרש המדינה להימנע מסיווג הפרט כפי שהיא רואה אותו, ובה-בעת להכיר בו ולהתייחס אליו כפי שהוא רואה את עצמו; ככל שתתפשט האפליה המתקנת; ככל שתעמיק "הזהות הרשומה" את אחיזתה במגוון רחב של הקשרים, הן במגזר הציבורי והן במגזר הפרטי.²²⁰

כדי להתמודד עם שאלות-היסוד של המרשם, ספק אם נוכל להמשיך להיבנות לאורך זמן מהלכת פונק-שליזינגר ומהדין הבנוי עליה. מעבר לכל הטעויות, הסתירות והפגמים שבדין הקיים, דומני שלא יהא זה מכובד, וספק אם יהא זה מועיל, להמשיך להתייחס למרשם כאל סטטיסטיקה, להשלים עם תהום עמוקה כל-כך בין הדין לבין המציאות החברתית והמנהלית, ולשמר להלכה – אך מבלי לקיים אפילו בבתי-המשפט – את הקביעה המוזרה והמקוממת שלפיה רישום ממלכתי אינו ראיה לנכונותו. דומה אפוא שהגיעה העת להישיר מבט אל האמת כהווייתה, ואת המגדל הפורח באוויר לבנות מחדש על יסודות הדין ועל קרקע המציאות.

התחייבה המדינה לפעול להכללת הכפר בתוספת הראשונה לתקנות מרשם האוכלוסין (רישום מען), התשל"ד-1974, ק"ת 1384 (החלטה מיום 23.6.1998), וסופם של דברים שהעתירה נמחקה תוך חיוב המדינה בהוצאות. הייתכנו שאלות נוספות כיוצא בזה? טלו פלוני המתגורר ביישוב חדש או בלתי-מוכר: האם הוא רשאי, כרצונו, "להסתפח" ליישוב סמוך או להתנתק ממנו לצורכי רישום המען? האם, להבדיל, יכול נרשם לדרוש כי בפרט המען יירשם, למשל, "מזרח-ירושלים" ולא "ירושלים"? "אלקדס" ולא "ירושלים"? כי מקום הלידה הרשום יהא "ניו-יורק" ולא "ארצות-הברית"? "רוסיה" ולא "ברית-המועצות"? "פלסטין" ולא "ישראל"? לא נתיימר להשיב. דינו לומר שייתכנו עוד שלל מחלוקות מעין אלה כל אימת שלפרט יש עניין מיוחד, מטעם זה או אחר, באופן הרישום של המען או מקום הלידה.

²¹⁹

ראו לעיל תת-פרק ג2(ב).

²²⁰

דומה שהביורוקרטיה המודרנית אך מגבירה את חשיבותה של "הזהות הרשומה". בהקשרים רבים – ובפרט במגע מרחוק עם רשויות ציבוריות או מעין-ציבוריות – זהותו של אדם היא זהות מניירת, וירטואלית, המגולמת כל-כולה במסמכים וברישומים. ראו, למשל: Tseming Yang, *Choice and Fraud in Racial Identification: The Dilemma of Policing Race in Affirmative Action, the Census, and a Color-Blind Society*, 11 MICH. J. RACE & L. 367, 378–380 (2006).